

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІНАНСІВ ТА МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

20-РІЧЧЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
П Р И С В Я Ч У Є Т Ь С Я

Надія Шип

М О Р А Л Ь І Б І З Н Е С

ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ МАЙБУТНЬОГО
ПІДПРИЄМЦЯ

Київ – 2011

УДК 65.9(4Укр)
Ш82

Рекомендовано до друку вченою радою факультету
правознавства та міжнародних відносин УДУФМТ
Протокол №10 від 23.06.2011 р.

Рецензент: *Шиловцев Ю. В. – доктор історичних
наук, професор*

Шип, Надія Андріївна

**Ш82 Мораль і бізнес: Духовні орієнтири майбутнього
підприємця / Н. А. Шип. – К.: Видавництво
ТОВ«НВП»Інтерсервіс», 2011. – 132 с.**

ISBN 978-966-2465-79-2

У доступній формі висвітлено причини і наслідки морально-психологічної кризи українського суспільства, з'ясовується зміст і співвідношення понять «мораль», «бізнес», «духовність», «благодійність», «совість», «потреби», «інтереси» у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій; порушується питання морального виховання українського підприємця на гуманістичних засадах.

Розрахована на студентів, молодих бізнесменів, викладачів та широкий загал читачів, не байдужих до проблем виховання вітчизняної бізнес-еліти.

УДК 65.9(4Укр)

ISBN 978-966-2465-79-2

© Шип Н. А., 2011.
© ТОВ«НВП»Інтерсервіс»

ЗВЕРНЕННЯ ДО СТУДЕНТА

Адресуємо свої роздуми молодому поколінню, зокрема студентству – найбільш чутливій та мобільній верстві суспільства, яка була і залишається найсприйнятливішою до перетворень і здатною до них. Молоді притаманні такі соціально-психологічні якості, як ентузіазм, прагнення до знань, гострий інтерес до власного майбутнього і майбутнього своєї вітчизни.

Студент – носій усього нового, прогресивного, отже потребує своєї життєвої парадигми, яка допомогла б усвідомити, що таке добропорядність, людяність, чесність, моральна чистота, сповідування високих ідеалів, незважаючи на матеріальні спокуси. Згадаймо легенду: Александр Македонський у сяючих золотом шатах і зброї підійшов до філософа Діогена, який майже все життя провів у діжці, демонструючи зневагу до розкоші, і запропонував: «Проси, чого бажаєш». Діоген відповів: «Відійди, бо затуляєш мені Сонце». Зрозумівши натяк, Македонський промовив: «Якщо б я не був Александром, то став би Діогеном!».

Сподіваємося, запропонована книжка допоможе кожному зазирнути у власну душу, пробудити совість, порадитись із нею, перш ніж приймати рішення і робити важливі кроки у житті.

Vale, legens! – бувай здоровий, читачу!
Зі щирою повагою
Автор

*Дві речі у світі гідні здивування:
зоряне небо над нами
і моральний закон усередині нас.
Іммануїл Кант*

ПЕРЕДМОВА

Теперішню Україну можна назвати «новомодною», бо хитається ніби модель на подіумі: невиразність економічної, соціальної, культурної, освітньої, демографічної, молодіжної політики, що заважає стабільному розвитку держави в цілому. Упродовж двадцяти років триває загальна криза, за якої для більшості людей нормою стало виживання, а не життя. Відомий український філософ Мирослав Попович так висловився з приводу суспільних перетворень в Україні: «Наше прагнення якомога швидше та простіше «ввести капіталізм» призвело не тільки до руйнації продуктивних сил, за масштабом подібної до руїни часів останньої війни, але й до моральних втрат не меншого масштабу, що можуть бути виміряні масштабами корупції». Подолання цього негативного явища – завдання набагато складніше, ніж подолання економічної кризи, оскільки це мають робити люди високої моралі, з почуттям громадянської відповідальності, чого бракує нинішній владі. Духовно-моральна криза в Україні охопила всі шари суспільства і зокрема молодь – найбільш чутливу його частину, яка тепер не має ні пріоритетів, ні авторитетів. Ідеологічна

невизначеність, відсутність морально-етичних критеріїв поведінки і вчинків призвели до знецінення моральних принципів у суспільстві, сім'ї і свідомості окремих людей. Соціально-економічні і політичні процеси, що відбуваються в Україні, порушують рівновагу соціальної системи, негативно впливаючи на розвиток культури, духовності. Насамперед, висока суб'єктивна цінність грошей девальвує соціально-значущі моральні норми. Подібні трансформації системи цінностей надають хибні орієнтири поведінки молоді, світоглядні принципи якої перебувають у стадії становлення. У названій соціальній категорії окреме місце посідають студенти з огляду на певний вік (18–25 років), транзитивність, соціокультурне середовище, окреслене студентським колективом¹¹. Зазначені характерні ознаки специфічності студентства загострюють проблему її моральності.

Не вдаючись до докладної соціально-психологічної характеристики студентства, зазначимо у межах даної теми, що тісна взаємодія суб'єктів, динаміка розвитку стосунків, нівелювання свідомості, наслідування прикладам (частіше негативним) є безпосередніми чинниками моральності або аморальності поведінки. Отже, студентська молодь, яка найближчим часом становитиме соціальну опору держави, потребує особливої уваги щодо її морального виховання. Ми готуємо менеджерів, економістів, юристів, які добре засвоїли поняття: бізнес, прибуток, ціна,

¹¹ Малькова М. О. Проблема девіантної поведінки студентської молоді // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). – Ч.ІІ. – С. 286–287.

собівартість, рентабельність, кримінальний злочин та ін. А що вони знають про одвічні морально-етичні цінності: чесність, порядність, гуманізм, милосердя, благодійність? Такі поняття виявляються незатребуваними у їхньому житті і професійній діяльності, оскільки моральне виховання у вузах перебуває у занедбаному стані.

Зважаючи на актуальність і різноаспектність проблеми, автор ставить за мету привернути до неї увагу мислячої владної верхівки, керівників і викладачів освітніх закладів та молоді, аби зупинити подальшу девальвацію духовно-моральних цінностей на новому історичному етапі розвитку України. Для виправлення становища потрібно докласти максимум зусиль, бажання, волі та ресурсів, інакше бездуховність загрожуватиме нормальному існуванню всього суспільства. Держава декларує бажання здійснювати трансформації соціальних структур та інститутів у напрямку демократії, заснованої на загальноєвропейських цінностях. Складність завдання полягає у тому, що, крім соціально-економічних і політичних чинників, на загальну ситуацію в країні впливають, процеси глобалізації у галузі культури. Тому поряд із вищезазначеними суб'єктами виховного процесу важливу роль повинно відігравати громадянське суспільство, паростки якого пробиваються на українському ґрунті.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ МОРАЛІ ТА БІЗНЕСУ

Історіографія налічує тисячі творів, у яких тим чи іншим чином висвітлювалися питання морального виховання. На тривалому історичному шляху простежується еволюція поглядів на його мету і завдання відповідно до умов і часу, конкретної країни з урахуванням соціокультурних й економічних особливостей. У зв'язку з цим Н.Г. Карпунова виокремлює всім періодів становлення і розвитку проблеми: доантичний, античний, середньовіччя, Відродження, Просвітництво, новий час, новітній час. Вибірково зазначимо найбільш відомих зарубіжних і вітчизняних авторів, які розглядали питання моралі: Сократ, Платон, Аристотель, Фома Аквінський, митрополит Іларіон, І. Галятовський, Л. Баранович, Ф. Петрарка, Т. Кампанелла, Т. Мор, В. Шекспір, Д. Юм, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, П. Юркевич, І. Кант, Ф. Шіллер, В. Белінський, О. Герцен, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, А. Макаренко, В. Сухомлинський, Дж. Вільсон, Л. Колберг, Т. Моріта та ін.¹ Їхній інтелектуальний спадок свідчить про багатовіковий досвід розробки і втілення основних принципів формування моральної особистості.

¹ Карпунова Н. Г. Теоретико-методологічні основи морально-естетичного виховання // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). – Ч.ІІ. – С. 247 – 249.

У новітній історіографії фахівці констатують критичний стан моральності в Україні, що пов'язується із капіталістичними трансформаціями упродовж останніх двадцяти років, які призвели до системної соціально-економічної і політичної кризи. Цілком слушно зазначає Б. Кобзар, що теперішні біди багато в чому спричинені дефіцитом культури й моральності, доброти, любові й милосердя у людських взаєминах ¹.

Чимало й соціологічних досліджень присвячено вивченню морально-психологічного стану суспільства періоду трансформації. Привертає увагу аналіз вживання сучасними суспільствознавцями патопсихологічних і психіатричних термінів, здійснений доктором філософських наук Є.І. Головахою та доктором соціологічних наук Н.В. Паніною ². Автори монографії про соціальне безумство дослідили теоретичні, історичні й сучасні аспекти проявів соціальної патології у масовій свідомості, що проявляються в періоди криз, соціальних потрясінь тощо. У зв'язку з цим учені охарактеризували неспецифічні функції психіатричної лексики: інвективні, соціально-симулятивні, ідеологічні та моральні. Дослідники застерігають від штучного ототожнення моральної і психічної патології на прикладі широкоживаних понять – русофобія, українофобія, юдофобія, моральне безумство, – під чим, можливо, приховується намагання виокремити людину чи

¹ Кобзар Б. Мета виховання, або проблеми духовної культури особистості / Б. Кобзар // Освіта. – 2000. – 20 – 27 травня. – С. 6.

² Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К., 1994.

спільноту серед інших як щось особливе, виняткове³. Є.І. Головаха та Н.В. Панина зауважують, що вживання психіатричної термінології у моральній характеристиці людини не завжди має негативний відтінок, – як, наприклад, безумство на межі героїзації або сакралізації. Нерідко психіатрична лексика використовується в ідеологічній сфері, зокрема, сприйняття інтелектуальною і політичною елітами масової свідомості як психопатологічного явища, яким вони вправно маніпулюють. При цьому не варто забувати, що елітарна свідомість завжди базується на певних ідеологічних нормах, хоч і всіляко прикриває цю залежність¹.

Окремий напрям досліджень становлять публікації на морально-релігійну тематику. Вона циркулює як серед церковних теологів, так і світських науковців. Так, питанням сутності людської моралі, вчення про чесноти, що розроблялися викладачами Київської духовної академії, присвячене дисертаційне дослідження І.В. Кондратьєвої. У ньому підкреслюється, що академічні філософи не уявляли моралі без релігійної основи. На її думку, їхня теїстична етика передувала створенню етичної системи російського філософа В. Соловйова².

Проблема православної моралі неодноразово порушувалася на численних міжнародних науково-практичних конференціях. Теми доповідей свідчать

³ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. – С. 35.

¹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. – С. 34-35.

² Кондратьева И. В. Религиозно-моральные поиски мыслителей Киевской духовной академии: Дис. ...к. филол. н. – К., 1998. – С. 99.

про широкий громадський інтерес до цієї проблеми, а також – про стурбованість станом морального виховання молоді і, зокрема, намагання знайти шляхи посилення моральної складової підприємницької діяльності в Україні: «Православні цінності в сучасному українському контексті» (М. Забуга), «Свобода и самоопределение человека в духовно-материальном мире» (В. Савельев), «Засвоєння духовно-моральних цінностей студентством у сучасних умовах» (Іларій Шишковський), «Впровадження православних духовних цінностей у структуру державної освіти» (Г. Соб'ят), «Роль християнської етики в сучасному світі» (Т.О. Федорова)¹; «Роль Православ'я у формуванні моральних цінностей в сучасній Україні» (М.П. Забуга), «Православные духовные ценности и либерализм» (Н.Н. Сенченко), «Заперечення релігійних та моральних цінностей в українській культурі першої третини ХХ ст.» (А. Залужна)². Майже в усіх названих публікаціях акцентується увага на морально-релігійних аспектах виховання. А. Залужна у своїй статті з філософських позицій критикує атеїзм як складову комуністичної моралі, повністю протиставляючи його релігійній, з чим не можна погодитися беззастережно. Атеїзм – це світогляд, заснований на запереченні існування Бога. А комуністична мораль багато чого запозичила, між іншим, з біблійних книг, навіть із десяти заповідей християнства. Тим, хто

¹ Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали науково-практичної конференції: Київ, 21 березня 2003 р. – К., 2003.

² Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції: Київ, 26 березня 2004 р. – К., 2005.

вивчає питання сучасної моралі, варто ознайомитися з опублікованими тезами науково-практичної конференції, що проходила у Донецьку 11 грудня 2009 р. Зокрема, доктор філософських наук, кандидат богослов'я, професор Є.К. Дулуман схарактеризував можливості церковного впливу на моральне виховання суспільства; кандидат історичних наук В.В. Світлична проаналізувала ставлення християнства до підприємницької діяльності¹.

Історіографічна ніша з проблем моралі поступово заповнюється спеціальними дослідженнями, у т.ч. навчальними посібниками. Так, Г.Л. Чайка розглядає культуру як інструмент професійної діяльності менеджера. Авторка подає коротку історію формування людської моралі, змальовує її соціальну суть і залежність від соціально-економічного устрою². Корисною для студентів є вміщена у посібнику таблиця типів підприємців та їхніх моральних цінностей. Широке коло питань, пов'язаних з етикетом ділової людини, новим баченням моральних цінностей у сучасному світі, порушує Т.А. Стоян. Автор навчального посібника, призначеного для студентів ВНЗ різного профілю, у доступній формі пояснює загальні засади етикету як частини моральної культури. Книжка «приправлена» афоризмами, приказками, прислів'ями, що робить її легкою для засвоєння і

¹ Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції 11 грудня 2009 р., м. Донецьк. – Донецьк, 2009.

² Чайка Г.Л. Культура ділового спілкування: Навчальний посібник. – К., 2005.

практичного застосування викладеного матеріалу³. Корисна інформація з проблеми, що нас цікавить, міститься у навчальному посібнику «Етика бізнесу: Практикум»⁴, де, крім інших, є завдання для студентів щодо визначення детермінації людської поведінки. У них ідеться про світосприйняття і моральні цінності, а також про меценатство та благодійність.

Меценатством називають покровительство мистецтву, науці, літературі. Назване не честь римського дипломата Гая Цільнія Мецената (I ст. до н.е.), який надавав безкорисливу допомогу талановитим людям свого часу.

С.Г. Радченко, авторка посібника, дає студентам роз'яснення стосовно сентенції, що «меценатство повинно бути почесним і вигідним». Наразі в Україні ще не створені умови, щоб бізнесмени відчували користь від своїх благодійних вчинків. Оскільки за законом бізнесу прибуток є ціллю діяльності будь-якого підприємця, бо він рухає капітал, то й звинувачувати його у недостатній доброчинності бракує серйозних підстав¹.

Для бізнесменів-початківців видана книжка «Предпринимательство для всех», у якій подано чимало ділових порад, у т.ч. морального змісту². Співвідношення духовності та бізнесу, місця православних духовних цінностей у формуванні українського суспільства, очікування наслідків у духовній сфері від глобалізації та інші гострі

³ Стоян Т.А. Діловий етикет: моральні цінності і культура поведінки бізнесмена: Навчальний посібник – К., 2004.

⁴ Радченко С.Г. Етика бізнесу: Практикум: Навч. посібник – К., 2006. – С. 8, 47.

¹ Радченко С.Г. Етика бізнесу. – С. 49.

² Предпринимательство для всех – М.: Финансы и статистика, 1994.

проблеми порушуються у статті Д.Г. Мороза³. Автор спробував визначити причини, що змушують підприємців порушувати моральні засади суспільного життя, висловив міркування стосовно моралі сучасного суспільства, господарської діяльності у світлі християнської етики. З усього масиву публікацій згадана стаття найбільше відображає гостроту проблеми моралі та бізнесу, що вкотре підкреслює її актуальність. Побіжно теми моралі торкаються й інші автори. Так, у монографії В. Фадєєва окремий розділ присвячено соціокультурним процесам в Україні постсоціалістичної доби. На основі теоретичного аналізу глобалізаційних тенденцій і стану соціокультурної сфери в нашій державі автор робить доволі невтішний прогноз¹. У книжці «Тайни бізнеса» розкриваються секрети успіху власної справи, невидимий світ бізнесу, характеризується особистість бізнесмена². Неординарні думки з приводу совісті, справедливості та основ загальнолюдського життєстрою викладені у книжці В. Дубініна, виданій мізерним накладом – лише 50 примірників. Автор вступає у полеміку з прихильниками ортодоксальних постулатів щодо

³ Мороз Д.Г. Православні духовні цінності і розвиток бізнесу в Україні // Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 26 березня 2004 р. – К., 2005.

¹ Фадєєв В. Соціокультурні тренди та українські перспективи. – К., 2009.

² Солоп А. Тайни бізнеса. – К.: Українсько-Фінський інститут менеджмента и бізнеса. – 1997.

суспільного устрою, світового порядку та місця у ньому окремої людини³.

Вплив релігійного фактора на становлення ринкової економіки підкреслював відомий німецький мислитель М. Вебер. У його класичному творі «Протестантська етика і дух капіталізму» висвітлюються питання зв'язку віросповідання із соціальним розшаруванням та впливу психологічних і культурних факторів на формування капіталістичної економіки⁴. Вчений доводив на прикладі Німеччини, що серед підприємців, тобто економічно активних людей, переважали протестанти порівняно з католиками. М. Вебер робив наголос на специфічності західного капіталізму, формуванні класів і класовій боротьбі, так само підкреслюючи існування у світі різноманітних форм комуністичного і соціалістичного господарства. За М. Вебером протестантська етика, дух капіталізму і сам капіталізм є «вибірково спорідненими».

М. Вебер, якого дехто називає «буржуазним Марксом», дух капіталізму розглядав на його зародковому етапі. Праця викликала широку наукову дискусію. Зокрема, марксистки критикували автора за перебільшення релігійного чинника у суспільному житті (у новітній історії релігійний фактор розвитку капіталізму незначний). В. Зомбарт, один із попередників Вебера, зазначав, що капіталізм виріс із глибини європейської душі. Концепція Зомбарта і Вебера до певної міри дає можливість зрозуміти, чому економічна теорія К. Маркса впала на російський ґрунт, де сповідувалося православ'я з його відмінним від протестантизму ставленням до підприємницької діяльності.

³ Дубинин В. Восстание совести, или Как жить так, чтобы всем и каждому было хорошо? – Симферополь: ИТ «Ариал», 2009. – С. 115.

⁴ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Погорілий О. пер. з нім. – К., 1994. – С. 11, 26 – 27, 38.

Досягнення, складності, суперечності та розпад радянської культури аналізує Л. Булавка. У її теоретичному дослідженні висвітлюється те особливе, що несла в собі культура соціалістичної доби. Праця має методологічне значення для розуміння процесів в Україні, яка була частиною СРСР, де формувався феномен радянської культури, у тому числі – моралі¹.

Незважаючи на презентабельну історіографію, проблема моральності у транзитному суспільстві не знайшла комплексного висвітлення, що вкрай актуалізує її не лише як предмет для подальших теоретичних пошуків, а й ужиття практичних заходів з метою запобігання погіршення ситуації.

¹ Булавка Л. Феномен советской культуры. – М., 2008.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ СПІВВІДНОШЕННЯ МОРАЛІ ТА БІЗНЕСУ

Історична наука перебуває на стадії методологічного плюралізму, який супроводжується термінологічними дослідженнями, поповненням понятійного апарату із суміжних наук та зарубіжних наукових лабораторій. Учені поступово звільняються від стереотипів марксистсько-ленінського мислення стосовно схематичного поділу суспільства на «верхи» й «низи», тобто еліта (влада) і народ (вірнопіддані). У сучасних реаліях вітчизняні дослідники слідом за західноєвропейськими все більше надають увагу середньому класу. Симптоматичним є також звернення до проблем культури, як прийнято тепер називати – «поворот до культури» (cultural turn), у т.ч. формування самосвідомості, менталітету, громадянської ідентичності та ін.

Термін «ідентичність» запозичений з іноземної наукової літератури, що замінив звичні «самосвідомість», «самовизначення». У пострадянський період політологи його застосовують у словосполученнях «ідентичність» національна, етнічна, громадянська (див.: Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи: вторая половина XIX – начало XX века. – М., 2007. – С. 26).

У такій інтерпретації поняття «культура», що носить інноваційний характер, відкриваються

можливості міждисциплінарних зв'язків у процесі аналізу складних соціокультурних явищ: *мораль і бізнес*, мотивація вчинків, життєвий уклад і менталітет, психологія і громадянська позиція різних соціальних груп та інше. Предмет нашого дослідження перебуває на межі історії, філософії, психології, культурології, релігієзнавства у їх взаємовідносинах із бізнесом: совість, мораль, добродійність у соціальній практиці на сучасному етапі розвитку України, релігійна складова громадянського суспільства. Невичерпна багатоманітність історичних явищ, швидкість суспільних трансформацій породжують відставання теоретичного осмислення всього, що відбувається. На перешкоді наукового аналізу з чітких методологічних позицій до певної міри стоїть відсутність загальноприйнятої термінології. Свого часу М. Вебер зазначав, що у таких випадках потрібно відмовитися від невизначених понять і спробувати проникнути в суть явищ. Приміром, з'ясовуючи «дух капіталізму», він не вважав свою інтерпретацію єдино можливою. Під іншим кутом зору могли би бути відзначені інші риси цього явища. Власний погляд і пояснення (не дефініцію) змісту цього поняття М. Вебер виводив індуктивним методом¹.

Категоріальний апарат суспільних наук взаємодоповнюваний, що іноді спричиняє різнотлумачення. Залежно від теоретичних підходів до розгляду тих чи інших явищ вони перетворюються на дрейфуючі. Тому виникає

¹ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Погорілий О. пер. з нім. – С. 45-47.

потреба у з'ясуванні змісту понятійного апарату відповідно до зазначеної теми, оскільки сучасні процеси в Україні важко піддаються ідентифікації. Цілком поділяємо думку авторитетних учених – доктора філософських наук Є.І. Головахи та доктора соціологічних наук Н.В. Паніної про те, що серед термінологічних визначень типів суспільств за допомогою дихотомії, як от «традиційні» та «сучасні», «антагоністичні» й «неантагоністичні», «авторитарні» та «демократичні», варто виокремити критерій психічного стану суспільства, яким припустимо визначати «нормальні» та «шалені». Нинішню ситуацію правомірно кваліфікувати як посттоталітарне суспільне безумство, яке замість очікуваної свободи призвело до анархії, масової розгубленості, прагнення через національну гідність розпалювати національний антагонізм.

Суспільне безумство – стан, що симулюється суспільством з метою уникнення відповідальності за злочинне легкодумство (див.: Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994 – 168 с.).

Термін «безумство» запозичений суспільствознавцями з психопатології та психіатрії з метою діагностики соціальної хвороби. Він відповідає тому стану, в якому перебуває Україна: неототалітарний режим з елементами псевдодемократії і псевдоринку, де розквітає корупція та економічний, культурний, правовий, морально-етичний нігілізм.

Усупереч історичним реаліям вітчизняні вчені сурмлять про існування (чи то формування) громадянського суспільства, не даючи йому чіткої

дефініції. З набуттям популярності поняття «громадянське суспільство» в період зміни суспільних відносин на Сході Європи, у т.ч. в СРСР (кінець 80-х рр. XX ст.), частково замінило поняття «лібералізм». Досі немає його однозначного визначення і правомірного застосування. Серед численних дефініцій громадянського суспільства як плюралістичної, саморегульованої і раціонально організованої структури із самостійними і матеріально незалежними індивідуумами, варто акцентувати увагу на співвідношенні двох важливих компонентів: економічні відносини і проблеми соціальних прошарків, класів – носіїв цих відносин. «Громадянське суспільство» не ідентичне поняттям «політичне, економічне або буржуазне суспільство» яке, зокрема, базується на приватнокапіталістичній господарській системі, носіями якої є підприємці (буржуазія – за марксистською термінологією) і громадяни. Наближення буржуазного суспільства до громадянського настає із запровадження захисту соціальної сфери від капіталістичного господарського порядку і жорсткої державної влади, прийняттям конституції, що захищає громадянські права¹. В іншому варіанті громадянське суспільство включає в собі такі категорії: громадянськість, солідарність, добродійність, ініціативність і самоорганізація, особиста і соціальна відповідальність.

¹ Ульянов Г. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века. – М., 2007. – С. 40-41.

Вітчизняний досвід формування громадянського суспільства нині є предметом наукових дискусій. У новітній російській історіографії простежується тенденція заглибити коріння громадянського суспільства у II половину XIX ст., пов'язуючи з соціально-економічними трансформаціями. Перехід від феодально-кріпосницької до капіталістичної (ринкової) моделі господарювання справді супроводжувався відчутними змінами, але суть політичної влади – необмежена монархія – залишалася незмінною за всіх нововведень та громадських ініціатив. Узагалі, громадянське суспільство, що тепер так активно вивчається і пропагується з політичних мотивів насамперед як демократичне на противагу абсолютизму, автократичним і диктаторським режимам, має свої просторові, хронологічні й національні межі та забарвлене утопічними рисами. Не переповідаючи історіографію проблеми громадянського суспільства, де, крім іншого, відбито відмінні наукові підходи до його тлумачення стосовно різних держав і народів, зазначимо, що в Росії, у складі якої наприкінці XVIII – на початку XX ст. перебувало 9/10 нинішньої території України, просування до громадянського суспільства пов'язане з ініціативою авторитарної влади в особі Олександра II. Унаслідок запроваджуваних за його правління буржуазних перетворень змінювалася соціальна стратифікація, зростала громадянська активність різних соціальних прошарків – підприємців, юристів, університетських професорів, – ціннісні орієнтири яких становили громадянськість і громадянська

культура. В числі різноманітних проявів громадянського суспільства назвемо земства, салони, об'єднання промисловців, наукові, філантропічні товариства, громади, просвіти, політичні партії, жіночі організації, професійні спілки (від часу революції 1905 р.), благодійні організації, попечительські ради та ін. Названі структури діяли автономно і не створили єдиної ідеології громадянського суспільства, не змогли інтегрувати різні прошарки населення, а селянство з його традиційною хліборобською культурою взагалі залишалося на узбіччі цього процесу. Було б викривленням історії, якщо за очевидними прогресивними змінами не помічати антисуспільних явищ пізньоімперської Росії: брак толерантності у міжконфесійних і міжетнічних відносинах, громадянських прав і свобод, конституції, відсутність рівності перед законом, наявність жорсткої цензури, порушення законів і норм договірної права тощо. Усе разом узятє зводило нанівець декларативні обіцянки царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. і призвело, разом з іншими причинами (тягар Першої Світової війни, погіршення соціально-економічного становища в країні, розвиток національно-визвольних рухів на периферії імперії) до стагнації, і зрештою, до розпаду політичної системи й імперії Романових у 1917 році. Отже, рівень розвитку громадянського суспільства був невисоким, якщо ще й урахувати наявність двох антагоністичних класів – буржуазії і пролетаріату.

У сучасній науці також урізноманітнюється зміст понять «соціальний клас», «народ» (див.: Куценко О.Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в

*современном обществе. Подходы западных социологов.
– Харьков, 2000. –316 с.).*

А що ж відбувалося після 1917-го? У 20–30-х рр. ХХ ст. здійснювалися соціалістичні перетворення, які так само, як згадані капіталістичні другої половини ХІХ ст., являли собою глибинну модернізацію в економічному, соціальному, політичному і культурному вимірах. Докорінно змінилася природа політичної влади і соціально-економічний устрій, заснований не на приватній, а державній і колгоспно-кооперативній власності на основні засоби виробництва. Але всупереч соціалістичній доктрині з її демократичними засадами у 20–30-х рр. сформувалась тоталітарна форма правління. Тоталітаризм – один із варіантів політичного устрою, в якому влада, яку по суті уособлювала Комуністична партія, а не ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, перебрала на себе функції тотального контролю за всіма сферами економічного, політичного і культурного життя. Тодішній керівник партії і держави Й. Сталін в одній із промов назвав народ «гвинтиком» у системі соціалістичного будівництва, що перекручено тлумачиться й досі. Соціалістична демократія була обмеженою й керованою. З перемінним успіхом, великими трагедіями (голодомори, репресії, Велика Вітчизняна війна, відбудова зруйнованого господарства) радянське суспільство існувало до горбачовської перебудови (середина 80-х рр.), наслідки якої – руйнація соціалістичної економіки і розпад СРСР. Від 1991 р., коли Україна проголосила незалежність, з мовчазної згоди багатьох ортодоксальних (у позитивному сенсі) істориків уся радянська доба піддається

нищівній критиці або замовчуванню, крім трагічних сторінок. Такий підхід до висвітлення минулого суперечить методології історії. Внаслідок тенденційного викладу подій і фактів новачками і деякими досвідченими науковцями у молодого покоління формується деформована суспільна свідомість. На противагу тоталітарній системі політологи, соціологи, історики пострадянський період іменують «громадянським суспільством», навколо розуміння і пояснення якого ми товчемося багато років. Громадянське суспільство, яке включає в собі високий рівень політичної, загальної і моральної культури, в Україні поки що існує гіпотетично.

Поліфонія у визначенні змісту понять породжує методологічні похибки у дослідженнях, суб'єктивне висвітлення і сприйняття історичних процесів.

На відміну від «гвинтика» (за тоталітаризму) народ тепер усе частіше іменується «електоратом». Та й справа не в назвах населення чи режимів, а рівні усвідомлення громадянами своєї причетності до історичного процесу, побудови держави на засадах справедливості, рух суспільства від державного патерналізму до самоорганізації.

Патерналізм (лат. pater – батько, батьківський) – форма регулювання соціальних і трудових відносин між державами, а також – на рівні держави і підприємства, громадянина. Проявляється у відношенні держави (фірми) до залежних від неї суб'єктів – держав, народів, громадян, працівників – на засадах покровительства, протекції.

У реаліях відбулося протилежне. Те, що спостерігаємо в Україні, важко піддається неупередженому науковому аналізу. Однак методологічні принципи об'єктивності та

системності вимагають розглядати всі явища без суб'єктивізму, незалежно від особистого ставлення до них, враховуючи їхній взаємозв'язок і взаємовпливи. Цим зумовлена структура цього дослідження, де, крім основних, висвітлюються супутні питання та історичні аспекти для ліпшого розуміння суті моралі та бізнесу.

ДРУГИЙ СВІТАНОК, АБО ДРУГЕ «ПРИШЕСТЯ» КАПІТАЛІЗМУ В УКРАЇНУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Із проголошенням 24 серпня 1991 р. Акту незалежності України розпочався новий етап її історичного розвитку. Дехто навіть вважає, що лише з цього моменту існує українська держава. А чим же була Українська Радянська Соціалістична Республіка, яка входила в десятку найрозвинутіших країн світу, одна із засновниць Організації Об'єднаних Націй? Який розумник відмовляється від власної історії? Але йдеться про інше. Що змінилося внаслідок подій 1991 р.: що народ втратив і що отримав, якою була і якою стала Україна? Деякі узагальнюючі висновки ще не на часі, оскільки, як мовиться, історія повинна відстоятись. Події минулого колись були політикою, тепер це історія, а теперішня політика років через 30-50 стане історією і тоді науковці розкручуватимуть правду. Дарма, що влада сама себе оголосила державотворцем, оскільки вже сьогодні стає очевидним, що їй більше пасує визначення «руйнівниці держави». Ось лише кілька штрихів: закриття тисяч підприємств і зростання безробіття, злочинна приватизація народного добра через так звану ваучеризацію і роздержавлення, падіння динаміки промислового виробництва, сповзання України на найнижчі місця по найважливіших показниках, у т.ч. тривалості та

якості життя, скорочення кількості населення з 52 до 46 млн, зростання зовнішнього боргу з 10 млрд. доларів у 2000 р. до 40 млрд. на початок 2010 р. (у 1991 р. Україна не мала зовнішніх боргів, адже після розпаду СРСР їх усі взяла на себе Російська Федерація)¹, тіньова економіка, корупція, рейдерство, злочинність, трайбалізм, «земляцтво», «кумівство» та родинно-корупційні зв'язки у державному управлінні, інші сумні результати економічних перетворень позбавляють народ України щонайменшого оптимізму.

Трайбалізм – груповий зв'язок, підбір кадрів, здійснення різноманітних операцій за клановим принципом.

У сукупності все вищезазначене здійснювалося з метою демонтажу соціалізму і переходу до капіталістичної соціально-економічної системи.

Не краще за економічні виглядають результати перетворень у політичній сфері. При владі залишаються ті, хто становив партійно-господарську номенклатуру в СРСР. Ними стали колишні держслужбовці, партійні і комсомольські працівники, які перескочили у держапарат «незалежної», у політику або в капіталісти, оформивши «прихватизоване» або нажите нечесним шляхом майно на дружину чи інших родичів. Відома українська поетеса Ліна Костенко влучно характеризує нинішню систему: олігархат, що маскується під псевдонімом «демократія»². Обласні «клани» (київські, донецькі, дніпропетровські, львівські ...) випереджають один одного у боротьбі

¹ Очерки истории Украины. – К., 2010. – С. 439, 440.

² Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К., 2011. – С. 416.

за посади в парламенті й уряді винятково задля наживи, а не служіння народові України. Напівжартома таку державу змалював В. Дубінін (гадаю, що вдало). Наводжу цей віршик мовою оригіналу і закликаю замислитися над проблемою державотворення, честі та моралі¹.

Государство

Государство – враг народа!..	Захватив в распоряженье
Рекетир крутых нажив!..	Божье: воздух, землю, воду!..
Неразумная природа	Требуют «вознагражденья»
Внем стрелба дерьмо и гниль!..	За «хорошую... погоду»?!..
Власть имеющий ИМУЩИМ	Где в нем Жалость и Защита?..
Непременно хочет быть!..	Вся забота, как украсть!
Да не хлебушко насущный	Драка-схватка у корыта,
Ему хочется добыть...	Именуемого «Власть»!..
А Богатство , что годами	Удивляют?.. Что хотите?..
Вам удача принесла,	Все «сынки КПСС»!..
Получить... да не трудами –	Вы на лбу у них прочтите:
Одним росчерком пера!..	«Бездарь. Ненавижу Честь!»

До 1996 р. країна жила за радянською Конституцією. Прийняття нового Основного закону держави (1996 р.), внесення змін до нього та їх скасування (2004 р. та 2010 р.) свідчить про політичну нестабільність. Уряди змінювалися майже щорічно і жоден не порушував питання про відновлення вітчизняного виробництва. Верховна Рада, так само як і інші гілки влади, вже давно не викликає довіри у населення. Виборча система за партійними списками позбавила народ мати своїх представників у Верховній Раді, хоч за Конституцією України 1996 р. він є джерелом влади.

¹ Дубинин В. Восстание совести, или Как жить так, чтобы всем и каждому было хорошо? – С. 172 – 173.

Багатопартійність, про яку мріяли реформатори, призвела до утворення понад півтори сотні карликових (або «кишенькових») партій, які ідеологічно нічим не відрізняються одна від одної, крім прізвищ «вождів», які теж не мають щонайменшого авторитету і впливу в суспільстві.

У новітній історії України найтрагічнішим є те, що на хвилі емоційного піднесення від здобуття незалежності та переходу до буржуазної демократії, яка, зрештою, виявилася фікцією, перебудова радянської планової економіки на ринкову (капіталістичну) відбувалася методами «шокової терапії». Тоді ніхто чітко не уявляв ні мети, ні наслідків швидкого стрибка в капіталізм. Аналітичні дослідження горбачовської кампанії, названої «перебудовою», розкривають суть процесів, в основу яких закладена підступна ідея демонтажу радянської соціалістичної системи і народу загалом. Власне, духовний і психологічний каркас радянського народу, через тривалий час застою, дав велику тріщину, що спровокувало і дозволило управлінській верхівці реалізувати цей план соціальної дезорганізації. Передбачалось (і зроблено) в ході кампанії створити новий народ («новые русские», «нові українці») з новими якостями, а старий (радянський) – позбавити власності і прав, застосовуючи методи інформаційно-психологічної та економічної війни¹. «Архітектор» перебудови М. Горбачов промовляв: «Головне – вв'язатися в бій, а там буде видно...». А видно нічого не було. Наш сучасник Е. Дубінін, який

¹ Кара-Мурза С. Демонтаж народа. – М., 2007. – С. 8-9.

за радянської доби обіймав високі посади, зазначає: якби хтось тоді сказав, що інфляція за кілька років сягне 10 000%, а будуватимуться не єгипетські, а фінансові піраміди, його б усерйоз не сприйняли. Замість вжиття заходів на оздоровлення економіки лунала туманна ринкова фразеологія й абстрактні проєкти. Економіка внаслідок розбалансованості вступила у фазу стагнації, зростав дефіцит товарів, вводилась карткова система. Так звана економічна свобода, право на власний розсуд розпоряджатись виробленою продукцією, чехарда у правилах госпрозрахунку жирно підгодовували власні інтереси керівників підприємств¹. Надання переваг особистим інтересам перед суспільними, ігнорування принципу соціальної орієнтованості бізнесу є основною відмітною рисою ринкових трансформацій в Україні. По суті, сталося таке: СРСР розпався, але залишилися «діти» й «онуки» КПРС, які ідеологічно «перефарбувалися» на демократів і націонал-патріотів, «конвертувавши» партійні і комсомольські квитки у власність. На нашу думку, у ті карколомні часи перебудови і двадцятирічної незалежності найбільша стратегічна помилка криється в ігноруванні інтересів народу, який є будівничим фундаменту держави. Історія вже сказала, якою ціною для населення України обернулися так звані реформи, які насправді являють собою ілюзію рішень і абстрактних закликів та гасел. Міністр внутрішніх справ царської Росії П. Столипін свого часу підкреслював: якщо реформи упродовж трьох років не дають

¹ Дубинин Э. Трудный путь реформ. Экономический очерк. – СПб., 1999. – С. 2-3.

позитивних результатів, їх потрібно згорнути. Україна «реформується» уже двадцять років!

Унікальна історична ситуація повернення до капіталізму (перше його «пришестя» припадає на 60–90-ті рр. XIX, існував до 1917 р.) на уламках СРСР породила у політичних колах ейфорію з приводу демократичних і ринкових нововведень. Якщо розглядати історичний процес не за лінійним, а спіралеподібним принципом, на який ніби схоже те, що відбувається зараз, то зворотній рух, тобто повернення від соціалізму до капіталізму, повен засвідчити більш високий рівень розвитку.

Капіталізм – суспільний лад, заснований на приватнокапіталістичній власності на основні засоби виробництва й експлуатації найманої праці. Соціалізм – суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, знищує приватну власність на основні засоби виробництва (заводи, фабрики, землю).

Але спостерігається протилежне: цінності капіталістичного світу, зокрема, свобода вибору, обернулась розвитком корупції, клієнтизму, не обтяженістю суспільною мораллю та відповідальністю. Сучасними дослідниками посткомуністичні трансформації називаються неомеркантилізмом, або тупиковим побічним продуктом глобальних постмодерних змін¹. За визнанням посла Великої Британії в Україні Р. Сміта, концепція глобалізації набула поширення з розвалом світової соціалістичної системи, яка докорінно відрізнялася від західноєвропейської і північноамериканської економічної моделі. Це явище викликало у певних наукових колах хвилю

¹ Якість життя в Україні: час жити і час виживати. Матеріали круглого столу «Центр соціального прогнозування». – К., 2003. –С. 31.

ринкового романтизму і ринкового фундаменталізму, під яким розуміється неоліберальна економіка чиказької школи. Переведення економіки України на капіталістичні рейки обернулось економічним спадом, який удвічі перевищує і довше триває, ніж велика депресія 1929–1933 рр. у США. Економіка України вітчизняними ринковими романтиками загнана в глухий кут, тому й досі не можемо вийти на рівень промислового виробництва 1991 р¹. Мирослав Попович висловив своє ставлення до нинішніх реалій в Україні, давши зрозуміти їхню складність і суперечливість: «... Я поділяю страхи того колишнього колгоспника перед перспективою стати наймитом у вчорашнього товариша і сусіда. Хоч у найманій праці нічого поганого я не вбачаю. Як, зрештою, й нічого доброго»².

Нічого доброго двадцять років навколо ринкового борсання не принесли Україні і в світоглядному плані. Розпад Радянського Союзу призвів до паплюження комуністичної ідеології, намагання правлячих еліт колишніх радянських республік, зокрема, Росії та України, звести паркан між історичним минулим і сучасним, здійснити переформатування колективної ідентичності на національній та історичній платформі³. Створюються альтернативні моделі історичного минулого, які відбивають не лише різні

¹ Єщенко П.С., Арсенко А.Г. Подолання ринкового романтизму і фундаменталізму – економічний імператив сучасності // Економіка і прогнозування. – 2010. – №2. – С. 9.

² Якість життя в Україні. – С. 24.

³ Национально-гражданские идентичности и толерантность: Опыт России и Украины в период трансформации. – К., 2007. – С. 69.

методологічні підходи, а й регіональні особливості його інтерпретації.

Зокрема, своєрідній «ревізії» піддаються події та підсумки Великої Вітчизняної війни. З 90-х рр. ХХ ст. ідеологічні пристосуванці фальсифікують її причини, характер, применшують всесвітньо-історичне значення перемоги над фашизмом, наносячи моральної шкоди насамперед ветеранам війни. А головне, вони замовчують правду про те, що у тій борні вирішувалося доленосне питання всього людства: «чи збережеться взагалі світова цивілізація», що створювалась упродовж тисячоліть народами всієї планети¹.

Цивілізація (фр. civilization, лат. civilis – громадянський, державний) – 1) ступінь суспільного розвитку, що настає за варварством; 2) ступінь, рівень розвитку матеріальної і духовної культури, досягнутий певною суспільно-економічною формацією, а також ступінь розвитку культури певних епох і народів; 3) стійка спільність країн і народів, схожих за духовними, релігійними і культурними традиціями та близьких за територією проживання; 4) сучасна світова культура з притаманними їй технічними досягненнями.

У новомодній Україні здійснюється цілеспрямована ідеологічна й інформаційна війна проти історичної пам'яті народу, спотворюється світогляд молоді. Нинішні реформатори і, частково, науковці всіляко намагаються знівелювати ідейні орієнтири, зганьбити моральні чесноти радянської доби, засновані на християнських цінностях, хоч з ідеологічним атеїзмом. Варто нагадати, що основні принципи комуністичної моралі – відданість

¹ Шиловцев Ю.В. Україна в Великой Отечественной войне 1941 – 1945гг. – К., 2009. – С. 3.

державній ідеї (комунізму), примноження працею суспільного багатства, усвідомлення громадського обов'язку, колективізм, гуманізм, інтернаціоналізм – регламентували не лише поведінку, а й були дієвими факторами прогресивних змін у тогочасному суспільстві.

Друге «пришестя» капіталізму, на відміну від першого, що сталося унаслідок скасування кріпосного права (1861 р.), відбувається під патронатом як західних, так і східних експертів, радників і консультантів. Така ситуація породила велику кількість модерних економістів і «абстракціоністів» на всіх щаблях державного управління, які ідею ринку зробили своєрідним жупелом. Нинішній катастрофічний спад виробництва зумовлений не лише ринковими трансформаціями, в основу яких покладена ідея приватизації основних засобів виробництва, закамуфльована терміном «роздержавлення», а й великою мірою, розривом народногосподарських зв'язків між республіками колишнього СРСР. Зокрема, з цією причиною пов'язані близько 50% загальних обсягів спаду виробництва¹.

Новоспеченим реформаторам байдуже, що в розвинутих країнах становлення капіталізму відбувалося за допомогою державного регулювання, зокрема, у галузі оборони, охорони громадського порядку, освіти, науки, водопостачання, збереження довкілля, виробництва і розподілу електроенергії, транспорту, зв'язку, що становлять безпеку, благополуччя і стабільність у суспільстві.

¹ Дубинин Э. Трудный путь реформ. Экономический очерк. – С. 5.

Об'єктивність, як того вимагає методологія науки, зобов'язує неупереджено і без прикрас або поливання брудом висвітлювати події і явища суспільного життя. Отже, не скидаючи з рахунку недоліки соціалістичної моделі економіки, зазначимо, що вона працювала як злагоджений механізм, де взаємовідносини реального сектора економіки і фінансової системи регулювались автоматично, – зазначають фахівці в галузі економіки і одночасно управлінці (див.: Дубинин Э. Трудный путь реформ. Экономический очерк. – СПб, 1999. – С. 11-12).

І не менш важливою державною функцією є своєчасне і адекватне реагування на появу негативних соціальних наслідків ринкової економіки – соціальна нерівність, бідність і безробіття, що можуть призвести до соціальних вибухів. Роль української держави, на жаль, зведена нанівець, хоч існують приклади виходу із кризи, зокрема, феномен Рузвельта (1933 р.). Тоді президент ввів мораторій на дію Конституції США і своїми указами регулював ситуацію¹. За радянської влади соціальна захищеність громадян здійснювалася на трьох рівнях: фонди громадського споживання, профспілки, організації та установи, радгоспи і колгоспи. Слабкість державної влади в теперішніх умовах плюралізму власності дала можливість захопити майже всю інфраструктуру, яка забезпечувала соціальні потреби громадян: дитсадки, будинки відпочинку, санаторії тощо. Якщо ж держава є (?!), вона повинна миттєво реагувати на погіршення соціальних стандартів життя своїх громадян, адже *ринок не є самоціллю, а механізмом для прискорення економічного, соціального і*

¹ Дубинин Э. Трудный путь реформ. Экономический очерк. – С. 10-11.

культурного розвитку країни. Але ми і досі не перейшли від економіки виживання до економіки розвитку.

Життєвий рівень народу України упродовж двох десятиліть не відповідає задекларованій меті під час здобуття незалежності. Щоправда, поняття «народ» у суспільствознавців і політиків не має однозначного тлумачення. Якщо воно включає всіх мешканців, то за життєвим рівнем і доходами вони не схожі. Співвідношення доходів трудящих й інтелігенції та так званої буржуазної еліти, у т.ч. політиків, становить 1:24. Наприклад, Голова ВРУ В. Литвин задекларував за 2010 р. дохід у 2,5 млн грн, офіційно мільйонерами є 5 із 16 членів уряду, неофіційно – ще кілька. Злочинною практикою олігархів стала реєстрація нерухомості, бізнесу на родичів, щоб у разі виявлення криміналу правоохоронці не могли б нічого конфіскувати. Так, у ексміністра внутрішніх справ Ю. Луценка, нині перебуває під слідством, зареєстрованою власністю є лише 40-метрова «хрущовка»¹. Це поодинокі приклади, але вони показові й наведені для того, щоб далі ставало все зрозумілішим. Що ми побудували за двадцять років незалежності? Відповідь дав О. Мороз (двічі обирався Головою Верховної Ради: 1994–1998, 2006–2007 рр.) в інтерв'ю газеті «Голос України», міркування якого ми цілком поділяємо: «... В Україні склалася кримінально-олігархічна держава, в якій бізнес, влада і (фактично) кримінал – діють заодно. Ясна річ – не в інтересах народу»². Політик також назвав найбільшу помилку (загальну, але не свою), допущену в процесі

¹ Комуніст. – 2011. – №29 (1380). – 20 квітня. – С. 3.

² Голос України. – 2011. – №66 (5066). – 12 квітня. – С. 3.

розбудови (у мене цей термін асоціюється з розвалом) держави: «поєднання бізнесу і влади та не знаходження загальної політичної лінії, яка б об'єднала всіх небайдужих, не рвала Україну штучно, надумано, безпідставно по східно-західному векторах. Тим паче, що така, як нині, Україна ні там, ні там не потрібна». А що ж далі? За його словами, «нам лишилося ще перетворити землю на товар і поставити крапку в історії України»³. Ці думки належать відомому політику, який брав найактивнішу участь у державотворенні, тому нарівні з Л. Кравчуком, Л. Кучмою, В. Ющенком, В. Литвином, Ю. Тимошенко, В. Януковичем і багатьма іншими політиками та бізнесменами повинен нести принаймні моральну відповідальність перед народом за розвал держави. Вони укупі з псевдонауковцями упродовж двадцяти років не можуть сформулювати національної ідеї. Дехто вважає створення держави головним сенсом. Так, вона існує, але держава – не самоціль, а знаряддя, механізм втілення ідеї. Тоді навіть дискусії, адже про терміни не сперечаються, а домовляються? Мабуть, це потрібно для того, щоб «маленьким українцям» пояснити кризову економічну ситуацію та їхнє тяжке становище відсутністю національної ідеї. Олігархам це вигідно – вони в цей час багатіють, а інтелектуальна еліта залишає країну і шукає кращої долі по світах. Соцопитування засвідчує, що близько 50% молоді хочуть виїхати з України за кордон. А як же Батьківщина? Так, країна, де народився – Батьківщина, але, як вважає В. Дубінін, голодна

³ Там само.

держава – не батьківщина. «Батьківщина буває різною, але держава зобов'язана бути такою, де всім добре!»¹. І справа не лише в матеріальному добробуті, а й морально-психологічному стані суспільства.

Соціальні почуття виявляються у переживанні та емоційно-оціночному ставленні людини до тих процесів, що відбуваються в країні, а також до самої себе. Особливо вони проявляються під час суспільних потрясінь, і якщо в нових реаліях не вдається перебудувати їх, на успіх реформ чи інших заходів марно сподіватись. Маємо враховувати, що соціальні почуття у концентрованому вигляді зумовлюють настрої та впливають на суспільну свідомість.

Морально-психологічний стан більшості населення України характеризується тотальним невдоволенням, розгубленістю, тектонічними зсувами у суспільній свідомості. Переважання почуттєвого над раціональним під впливом певних обставин може призвести до будь-яких неочікуваних вчинків, що нерідко використовують політики. Засмиканий експериментами й перебудовами, «нагодований» брехнею, народ втомився, народ лівіє.

Поняття «ліві» і «праві» у вітчизняній науковій традиції означають відповідно соціалістичну і капіталістичну орієнтацію.

Можливо, багатії чекають чергової «жовтневої» революції. На цю тему цікаві спостереження знаходимо у Н. Соболевої. Цілком погоджуємось, що суспільна енергія підтримується не негативними (страх, ненависть, невпевненість, апатія тощо), а

¹ Дубинин В. Восстание совести, или Как жить так, чтобы всем и каждому было хорошо? – С. 162-163.

позитивними почуттями. І перші, і другі є складовими суспільної поведінки й передаються через покоління, якщо залишається основа для їх існування. Отже, від негативу енергії не додається.

Такий негатив відчувався на засіданні Верховної Ради, коли В. Яворівський говорив про червоний прапор – Прапор Перемоги. Сумно, що цей письменник жив у радянській країні, користувався благами і так її ненавидів, водночас боявся стати дисидентом, як культурні і громадські діячі Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Симоненко, В. Чорновіл, В. Стус і багато інших.

Не є несподіванкою, що у свідомості громадян панує негативне ставлення до державної (цинічної) влади, що є потужним чинником політичної нестабільності та стабільної економічної стагнації. Поки що залишається лише мріяти про праведну владу, яку змалював В. Дубінін у формі наказу від народу¹.

Праведная власть

Власть должна быть праведной. В Найме у Народа

Потому и власть!..

Вставши рано, завидно,
Думаи лишь о нас...

Мудрой будь к нему:

Обеспечь свободу
Личному Труду!..

Не своей поживе –
Шику без труда! –
А чтоб все мы жили
Счастливо всегда!..

Обуздай «любителей»
Испытать судьбу:
Богатеть стремительно
На чужом горбу!..

Власть – это работа.

Власть – это слуга.

Слабым вся Забота!..
С «хитрыми» строга.

Каждому вверх средство

Суверенно жить!..

**Всем под солнцем места
Хватит, чтоб творить!**

О защите думай!..
Благо преумножь!..

**Вот тогда от Бога –
Не от сатаны! –**

¹ Дубинин В. Восстание совести. – с. 149-150.

Дай дорогу умным
И низвергни ложь!..

**Правь над нами долго
Во славу страны!**

Щоб народ був справді джерелом влади, а не декларативно, як зараз, він повинен мати право відкликати з органів влади своїх представників, які не виправдали їхньої довіри. У народу також треба питати, чи задоволений він тим, що відбувається в країні, який соціально-економічний устрій йому до вподоби, створити рівні умови у правовому, політичному, соціально-економічному просторі для всіх громадян. Оце – демократія. Натомість неоліберали, що здійснюють соціальний реванш на пострадянському просторі, будують глобальний капіталізм з його моноідеологією, моно-«культурою» (міщанство) і глобальною бездуховністю, від якої спостерігається всезагальна втома у суспільстві. Уже всім зрозуміло: капіталізм стає світовим і тоталітарним. На думку журналіста В. Романовського, мабуть, настав час вигадати новий лад, «у якому суспільна форма власності на засоби виробництва не призводить до кривавої диктатури, а приватна форма власності не призводить до неконтрольованої влади грошей, що спотворює мораль до звірячої»¹.

Продовжити характеристику можна словами колишнього секретаря ЦК КП України, (1991–1994 рр. – Президента України) Л. Кравчука, який стояв біля колиски незалежності, а згодом – біля керма руйнації держави: «Маємо те, що маємо». А маємо лжедемократію, відокремлення народу від влади, позбавлення можливості контролювати її (раніше існували народний і партійний контроль) та бути обраними, зліт корупції, падіння життєвого рівня,

¹ От Греции до Украины // Деньги. – 2010. - №7(138), июль. – С. 4.

скорочення чисельності населення, збільшення кількості безпритульних дітей за живих батьків, алкоголізм, наркоманію, моральну деградацію суспільства. Резонно постає питання: яку соціально-економічну і політичну модель ми побудували за двадцять років? Це не соціалізм і не капіталізм, а скоріше, корупційний напівкапіталізм. Як уже зазначалось, усі теперішні негаразди – від браку загальної і політичної культури, толерантності та професіоналізму. А головне – від безкарності.

МОРАЛЬНИЙ ВИМІР БІЗНЕСУ У СВІТЛІ НОВОМОДНОГО УТИЛІТАРИЗМУ ТА ХРИСТІЯНСЬКОГО ВІРОВЧЕННЯ

Вищеазначені капіталістичні перетворення згубно позначились не лише на економічній і політичній сферах, а й спричинили девальвацію моральних цінностей в українському суспільстві. Це зумовлено появою нового соціального прошарку економічно активних людей, для яких власне збагачення і надприбуток будь-яким способом ставиться понад усе. Підприємництво – основний атрибут ринкових відносин. Люди, що ним займаються – бізнесмени – посідають важливе місце у сфері економіки. Збагачуючись самі, вони сприяють збагаченню суспільства.

Економіка, або господарювання, за науковим визначенням – це «сукупність суспільно-виробничих відносин та інститутів, покликаних задовольняти людські потреби в товарах та особистих послугах».

Так відбувається у розвинутих капіталістичних країнах. В Україні ринкові відносини перебувають на стадії становлення, отже, бізнес будується у непевному середовищі, де відсутня стабільна правова, економічна й організаційна база. З розвитком капіталізму, а він в Україні набрав

спотвореного характеру, люди стали прагматичнішими, і під впливом зростаючої ролі грошей мораль змінює свій характер, бо гроші перетворились на засіб будь-якого обміну (торгівлі), у т.ч. моральними цінностями. Це, у свою чергу, справляє негативний вплив на моральність бізнесу, зокрема, його чесність, відкритість. За цими та іншими параметрами (наприклад, сплата податків), бізнес дістав назви «білий», «сірий» і «тіньовий». «Білий», тобто чесний бізнес, базується на моральних підходах і є вигідним для підприємця і суспільства. Чесний підприємець заради швидкого прибутку ніколи не продасть своєї совісті і гідності, не зіпсує порядної репутації. На противагу чесному бізнесмену тіньовик збагачується, застосовуючи заборонені прийоми, отже, порушує юридичні закони і моральні принципи. Щодо останнього суспільство ставиться негативно і сприймає як антинародного суб'єкта¹. Крім того, у молодій буржуазії (молодій не за біологічним віком, а за періодом становлення в Україні) з'явилися нові моральні принципи, притаманні капіталізму, та нові паростки релігійної свідомості, але не як копія середньовічної, а з домішками утилітаризму. Саме тут резонно поставити питання про утилітаризм (зародився в Англії у XVIII ст.), ідеал якого у загальному вираженні означає досягнення найбільшого блага на землі найбільшою кількістю людей. У такому разі, оцінка наших дій не вимірюється моральними поняттями гідності і вищого призначення людини, а лише їхніми

¹ Кузин Ф.А. Делайте бизнес красиво. – М., 1995. – С. 8.

наслідками. Отже, утилітаризм не є наукою про добродієвість, а розмірковуванням про громадське і приватне життя, тобто це предмет науки політекономії, яка вчить, як урівноважувати приватну і суспільну вигоди, приватні і суспільні інтереси. Утилітарна мораль стосується суто зовнішньої, громадської поведінки (про користь від добродієвності йдеться і в науці про мораль, але тут добро і користь розглядаються як такі, що сприяють вдосконаленню самої людини). Утилітаризм приваблює своєю практичною спрямованістю, проте його цілковите сприйняття може відсунути на другий план такі моральні риси людської особистості, як безкорисливість, милосердя, великодушність та ін.¹ Таким чином, мораль і бізнес відбивають дію філософського закону про боротьбу та єдність протилежностей, оскільки одночасно уживаються і суперечать один одному.

Бізнес, підприємництво – складний вид людської діяльності (у пострадянській країні – ще й «брудний»), спрямованої на отримання грошей, заробляння прибутку шляхом швидкого обміну грошей на товар і навпаки².

Бізнес (англ. business – справа, діло) – самостійна справа, заняття, діяльність, розпочата на власний ризик і яка спрямована на отримання прибутку.

Необмежене, без будь-якого внутрішнього контролю прагнення до збагачення мало місце в усі історичні часи. Але на зміну йому прийшов «дух» капіталізму як певною мірою унормований стиль життя, тобто своєрідна етика. У капіталістичному

¹ Фаворов Н. О христианской нравственности // Труды Киевской духовной академии. – 1879. – №10. – С. 198.

² Солоп А. Тайны бизнеса. – С. 87.

(ринковому) суспільстві прагматичні інтереси домінують над усім, гроші перетворюються на своєрідний фетиш, процвітає індивідуалізм. Капіталізм створює необхідних собі «господарських суб'єктів – підприємців і робітників – шляхом економічного відбору»³. В бізнесі, як у будь-якій сфері суспільного виробництва, мають застосування основні моральні категорії: добро і зло, справедливість (з морального погляду) і несправедливість, правильна і неправильна поведінка (вчинок, вибір тощо). Моральні норми виконуються добровільно, власною волею завдяки освіті, загальній культурі та вихованню. Тим вони відрізняються від релігійних заповідей, дотримання або недотримання яких може нагороджуватись чи каратись Всевишнім. Правові ж норми мають механізм примусу, оскільки їх порушення карається за законом. У філософії існує дві концепції щодо моральних принципів: моральний ідеалізм та утилітаризм (користь, власна вигода). Перший спрямований на захист інтересів споживачів, другий – матеріальних інтересів бізнесменів.

У розвинених капіталістичних країнах з усталеними правилами підприємництва задоволення особистих інтересів можливе за умови принесення користі суспільству. Український бізнес ще далекий від цивілізованого. Крім іншого, про це свідчить відсутність корпоративної соціальної відповідальності, яка існує в країнах з розвинутою ринковою економікою. Там соціальна відповідальність є морально-етичною складовою

³ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Погорілий О. пер. з нім. – С. 52.

бізнесу, що здійснюється добровільно, без примусу і передбачає ведення відкритої, чесної конкуренції, соціальне й екологічне маркування продукції. Натомість швидке збагачення, зокрема, транснаціональних корпорацій, спричиняє ігнорування ними моральних норм ведення бізнесу¹. Тут важливої ролі набуває соціальний аудит – оцінка цілей, стратегії та практики підприємців стосовно соціальної відповідальності.

Німецький соціолог М. Вебер, з'ясовуючи «дух капіталізму», розкрив етичні приписи західноєвропейського й американського капіталістичного господарювання (початок ХХ ст.) – чесність, пунктуальність, старанність, поміркованість тощо, – зазначивши, що всі вони носять утилітарний характер¹. Учений пов'язував «дух капіталізму» з християнською етикою, однак не вважав її причиною появи капіталістичної системи господарства. За його концепцією, християнські цінності сприяли перегляду уявлень про сенс життя та роль економічних чинників, формуванню світської раціональної аскези і специфічної господарської етики. Вплив православ'я на ці процеси М. Вебер не досліджував, але опосередковано зауважував, що між східною і західною гілками християнства великої різниці немає, навіть вважав православну антропологію оптимістичнішою за кальвінізм, бо людина виступає об'єктом Божої любові, а не просто гріховною

¹ Прозоровский С. Международный бизнес: Учебное пособие. – М., 2007. – С. 45-46.

¹ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Погорілий О. пер. з нім. – С. 49.

істотою. Але у сфері господарських і культурних перетворень православ'я залишалось пасивнішим, містично-споглядальним аніж прагматичним¹.

Питання узгодження моралі з економічним розвитком у християнському вченні цікавило й досі цікавить, мислителів у т.ч. релігійних. Так, С. Булгаков розвіює суперечність, яка ніби існує у християнстві стосовно господарської діяльності. Учений-богослов аналізує гл. 6 Євангелія від Матфія (їй відповідає гл. 12 Євангелія від Луки), де міститься промова Всевишнього про багатство, яке потрібно набувати не на землі, а на небі, бо там де ваш скарб, там і ваше серце. Не треба сприймати буквально слова про те, що птахи не сіють не жнуть, а одягнені краще царя. Зокрема, апостол Павло закликав заробляти свій хліб, бо хто не працює, той і не повинен їсти. Так заповідали апостоли солунянам, переконуючи їх Господом, аби вони працювали і їли свій хліб. С. Булгаков тлумачить обов'язок працювати не як прояв особистої, а соціальної поведінки. З євангельського вчення про необхідність допомагати ближньому випливає постулат про соціальний обов'язок економічної діяльності, адже люди працюють не поодинці, а вступають у виробничі відносини у певній соціальній системі. Суспільні обов'язки потрібно виконувати, тому що з моменту народження людина є боржником суспільства².

З християнством з'явилася нова моральна сила – сила любові безкорисливої, солідарної, святої, дієвої,

¹ Там само. – С. 16.

² Булгаков С. Н. Два града: Исследования о природе общественных идеалов. – СПб, 1997. – С. 126, 129.

що охопила людей як дітей одного Отця. Позиція християнства щодо матеріальних благ полягає не в їх запереченні, бо багатство або бідність не є причиною або приводом до гріха. Християнство закликає проти зловживань багатством, торгівлею, забуваючи про вищі цілі життя, крім земних благ. Земні блага необхідні кожній людині і вони ж створюють умови для морального вдосконалення, – стверджує архимандрит Платон¹. Ані в багатстві, ані в бідності не досягається моральної досконалості, якщо людина ухиляється від віри Христової. «Корень всех зол есть сребролюбие, которому предавшись, некоторые уклонились от веры и сами себя подвергли многим скорбям» або «Имейте нрав не сребролюбивый, довольствуясь тем, что есть» – з повчань апостолів¹. Логічно автор підводить до висновку про благодійність як засіб, що надає справжнє соціальне значення багатству. На межі XIX–XX ст. поняття «соціальний» розумілось як зовнішньо врегульований. Тому автор вважав, що соціальні питання повинні вирішуватися різними шляхами, у т.ч. встановленням гармонії між релігійною, моральною і правовою складовими. Порівнюючи соціалістичне вчення і християнство у їх ставленні до вирішення соціальних проблем, він зауважував, що соціалісти розглядають це в економічному аспекті, не беручи до уваги психологічний. Ігнорування такої компоненти, на його думку, призвело до великої прірви між

¹ Платон, архимандрит. Христианство и социализм // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №11. – С. 325.

¹ Платон, архимандрит. Христианство и социализм // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №11. – С. 326.

² Там само. – С. 328-329.

багатими і бідними. *«Багатий дивиться на своє багатство, як на своє право, а бідний – на свою бідність, як на порушення свого права бути багатим. Звідси перший відстоює своє право, а другий відновлює, висловлюючи своє прагнення теоретично в соціалізмі, а практично в анархізмі»*² (стаття опублікована 1900 р., тобто до революційних подій 1905–1907 рр.).

З погляду християнства, багатством володіють не по праву, а з волі Божої. Справжню цінність має не багатство чи бідність, а душа людини. Оскільки християнин є вільною особою, отже, володіє всім, тому на психологічному рівні особистий інтерес співвідноситься із загальним правом: що належить одному, може бути спільною власністю, оскільки завжди є готовність людини віддати своє для загального добра, тому, що все нам дано Богом. У цьому полягає справжній християнський соціалізм. Таке тлумачення багатства і можливостей розпоряджатися ним закономірно підкріплюється словами Спасителя: *«Не собирайте себе сокровищ на земле, где моль и ржа истребляют и где воры подкапывают и крадут: но собирайте себе сокровища на небе ... ибо где сокровище ваше, там будет и сердце ваше»*¹. Намагаючись з'ясувати суть поширеного на початку ХХ ст. соціалістичного вчення з його ідеєю рівності в суспільстві на економічному ґрунті, Платон протиставляв йому християнську ідею спільності ідеалів, міцної любові й довіри членів суспільства, а також створення соціального зв'язку та вироблення конкретних морально-правових

¹ Платон, архимандрит. Христианство и социализм // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №11. – С. 329 – 330.

норм. І загалом, про соціалістичну теорію відгукнувся недвозначно, зазначивши: «Чим поверховіше будь-яке філософське світобачення, тим більше у нього прихильників унаслідок його загальнодоступності, яка прикриває порожнечу простотою»².

У сучасних реаліях не послаблюється інтерес науковців до вивчення проблем співвідношення моралі з економічним розвитком та ставлення до цього різних християнських конфесій. Виявляється, що воно неоднакове у протестантів, католиків і православних. Протестантизм сприяв становленню підприємницької етики, католики виявляють нейтральність до підприємництва. Православні працю схвалюють, а підприємництво, як засіб збагачення, засуджують. Предметніше можна сказати так: у країнах, де сповідується протестантизм, бізнесова діяльність не суперечить загальноприйнятим морально-етичним нормам. Підприємці там виявляють поважне ставлення до законів, сплачують великі податки заради збереження соціального спокою, діють розсудливо, з почуттям міри, уникають показної розкоші, марнотратства, що з морального погляду є нормальним. У католицьких країнах цінується сумлінна праця, а шахрайство, жорстоке поводження з підлеглими вважається гріховним. Православна віра, схвалюючи працю, засуджує прагматизм, гендлювання¹.

² Там само. – С. 321, 348.

¹ Світлична В.В. «Людина економічна» у вимірах християнської етики // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. – С. 365 – 366.

Християнські моральні засади бізнесу намагаються відшукати сучасні вітчизняні філософи, суспільствознавці, економісти. Зокрема, доктор економічних наук О.В. Плотников видав брошуру «Христианские основы рыночной экономики» (К., 1993). Її варто проаналізувати, щоб збудити думку читача і зорієнтувати на критичне сприйняття будь-якої інформації, у т.ч. і нашої, якщо вона викликатиме сумніви. О.В. Плотников зазначає, що ринкова економіка торкається усіх сфер соціальних відносин. Останні ж є явищем загальнолюдським, якщо не пов'язані з конкретною політичною системою. Виходячи з цього, загальнолюдську суть економічної діяльності вчений виводить з Біблії і пов'язує з ринковою економікою, наголошуючи, що вона орієнтована на конкретну людину¹. На нашу думку, те саме можна казати про будь-яку економіку, у т.ч. планову, бо жодна економічна модель не існує поза суспільством, яке на різних стадіях історичного розвитку має певну організацію, що регулює відносини між людьми (первіснообщинна, рабовласницька, феодално-кріпосницька, капіталістична (ринкова), комуністична (її перша фаза – соціалізм на засадах планової економіки)). Економіка завжди пов'язана з політичними процесами, тому і до переходу від планової до ринкової моделі, і тепер економічна наука називається «політична економія». Враховуючи ситуацію в теперішньому українському варіанті капіталізму, важко погодитись із тезою

¹ Плотников А.В. Христианские основы рыночной экономики. – К., 1993. – С. 3.

О.В. Плотнікова, що соціалістична економіка працювала «сама на себе», не враховуючи потреб конкретної особистості – на відміну від капіталістичної, зорієнтованої на людину. В даному випадку вважаємо тенденційним використання О.В. Плотніковим цитати з Євангелія від Матфія для характеристики «поганого» неринкового (соціалістичного) суспільства: «Не собирайте себе сокровищ на земле, где моль и ржа истребляют и где воры подкапывают и крадут»² (вище цей вислів наводився архімандритом Платоном в іншому контексті). Навпаки, це стовідсотково стосується суспільства з ринковою економікою, де жага збагачення, отримання надприбутків породили жорстоку конкуренцію, монополізацію виробництва і збуту товарів, зрощення банківського, виробничого і політичного капіталів, кілерство, рейдерство, корупцію, систему мафіозно-кланового управління державою і т.д. На жаль, на початку 90-х років ХХ ст. автор згаданої брошури, як і весь український народ, цих «переваг» дикого капіталізму на вітчизняному ґрунті не міг побачити.

О.В. Плотніков слушно загострює увагу на формуванні ринкового менталітету, зазначаючи, що ринкова економіка – це не лише «прибуток», а «прибуток і збиток», не лише «винагорода», а й «ризик». Ринкову економіку автор пов'язує за аналогією з позитивними діями господаря, а загалом, як він вважає, людина має існувати сама по

² Там само. – С.4.

собі, не сподіваючись на чийсь допомогу¹. Чи не суперечить автор сам собі, бо попереду стверджує, що ринкова економіка працює на людину? Як вона працює на людину можна простежити на досвіді власної держави, де відбуваються капіталістичні трансформації. На наше переконання, за християнською мораллю на цій стадії історичного розвитку потрібно було по справедливості розподілити державне і колгоспне майно, щоб кожен мав рівні умови і стартові можливості відкрити свою справу, забезпечити існування родини тощо. Але сталось навпаки, тобто людина має існувати сама по собі, оскільки спритники «прихватували» все, що могли². Тут знову напрошуються євангельські істини, які О.В. Плотников припаровує до перехідного періоду від планової до ринкової економіки: «Всякому имеющему дастся и приумножится, а у неимеющего отнимется и то, что имеет»¹. Майже 20 років борсання в ринковій економіці підтверджують цю сентенцію: бідні в Україні стали ще біднішими, а багаті багатшими. Ось християнська мораль на практиці!

Серед чинників, які штовхають підприємців порушувати моральні норми, є: прагнення усіма засобами втриматися на плаву в умовах жорсткої конкуренції; високі податки, яких намагаються уникнути, розбещеність і руйнація моральних устоїв через великі прибутки і статки; прогалини в

¹ Плотников А.В. Христианские основы рыночной экономики. – С. 7-8.

² Про приватизацію в Україні читайте: Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009). – К., 2010.

¹ Плотников А.В. Христианские основы рыночной экономики. – С. 17.

моральному вихованні. Тому часто трапляється: багатий матеріально, бідний душею.

Але не все так двозначно. О.В. Плотніков спрямовує дослідників на вивчення духовного розуміння сутності ринку. Досить слушне його міркування про те, що «риннок покликаний подолати відчуженість людини від засобів виробництва і результатів праці»¹. На жаль, в капіталістичній Україні нахабним чином сталося відчуження трудівника від основних засобів виробництва, що заклало підґрунтя для його експлуатації, а не вільного підприємництва. Це стало одним із чинників швидкого збагачення купки нуворишів. Тепер багато хто з них (навіть колишні атеїсти – комуністи) ходять до церкви. Цікаво, чи всі вони є істинно віруючими та носіями християнських моральних цінностей, бо ж в Україні все купується і продається: нерухомість, совість, голоси виборців і депутатів, місця у передвиборчих партійних списках, людські органи, наркотики тощо. Ситуація, що склалась в нашій країні, пояснюється відсутністю елементарної порядності й совісті у більшості з тих, хто іменує себе бізнес-елітою.

Еліта – це люди високого професіоналізму і моралі, своєю працею приносять користь суспільству, підносять імідж країни, користуються всенародною повагою і любов'ю. На жаль вітчизняна еліта (як її представники себе називають) цими рисами не характеризується. Переконайтеся самі. У книжці, виданій Українсько-фінським інститутом менеджменту і бізнесу в якості посібника і настільної книги для студента і молодого підприємця (за анотацією), розкривається незайомий і невидимий аспект бізнесу. Поряд з іншими корисними порадами щодо ведення власної справи, посібник містить деякі

¹ Там само. – С. 11.

неписані заповіді, які не корелюються із загальнолюдськими нормами моралі. Наприклад: бідність – свідоцтво чесності і вірності (мабуть, треба розуміти, що багатство є свідоцтвом нечесності й підступності?); бізнесмен має бути відданим не Батьківщині, нації, а бізнесу; бізнесмени працюють заради грошей, слави, комфортного життя; будь готовим боротися до останнього патрона, оскільки йдеться про найголовніше у твоєму житті – благополуччя, ситий шмат, добробут; влада в бізнесі тримається на страху, а не на ідеях честі і справедливості; в бізнесі свої закони: що одному дозволено, іншому – зась; кради так, щоб онукам вистачило і правнуки добрим словом згадали. Далі рука не піднімається писати подібні правила, що розписані аж на 13 сторінках і згодом перераховуються наслідки, що настають у разі їх недотримання. Жаж! (Див. Солон А. Тайни бізнеса. – К., 1997. – С. 95-109). Якщо почитати, якими критеріями характеризуються бізнесмени, а потім увіпхнути їх у поняття «еліта», то здоровий глузд цього не зуміє зробити. «Бізнес-елітою» посттоталітарного суспільства називають колишніх партійців і комсомольців, працівників міністерств і відомств – номенклатуру; тих, хто не досяг нічого у своїй професії та зайнявся бізнесом; тих, хто неодноразово змінював професію; хто має досвід роботи з неврахованою продукцією, відбували покарання у місцях позбавлення волі. «Свій капітал бізнес-еліта набула нелегальними (кримінальними) засобами, на продажі і перепродажі металу, сировини (нафти, газу, лісу), комп'ютерів. Нелегальним бізнесом продовжують займатися більше третини представників бізнес-еліти». (Див. Солон А. Тайни бізнеса. – С. 23, 84-85). До того ж, так звана еліта за двадцять років наплодила нащадків, які не знайомі з поняттями «закон», «мораль» тощо. У суспільстві їм дали прізвисько «мажори», що означає спосіб життя й невиліковну хворобу з ознаками безвідповідальності, зневажання правоохоронної системи і співгромадян, які не входять до їхньої касты «недоторканих» (див.: «Мажор» як діагноз // Український тиждень. – №29 (194), 14 липня, 2011. – С. 34).

У змальованій нами песимістичній картині усе ж мають місце паростки добропорядності, благодійності, що відповідає ринковим соціально-економічним відносинам. Важливу роль у зміцненні моральних засад бізнесу відіграє наука й освіта. З розвитком підприємництва в Україні активізувалась теоретична і практична діяльність із розробки питань етики бізнесу, тобто прикладної етики. На стадії становлення як нової галузі відбувається вироблення її статусу. Зокрема, морально-етичної сфери стосуються дві ознаки: етика бізнесу як практичні моральні питання; поєднання теорії моралі з безпосередньою практикою суспільства¹. Етичні норми ділового спілкування, на думку авторів навчального посібника з психології бізнесу, відбивають уявлення людини про справедливість–несправедливість, добро–зло, правильність–неправильність дій тощо. Наприклад, «Кодекс честі українського банкіра» передбачає обов'язковість, надійність, коректність, відповідальність як професійні якості, та моральні – чесність, благодійність, милосердя². Існують етичний і моральний кодекси міжнародної торгівлі, де міститься розширений набір принципів, у т.ч. чесність у ділових відносинах, дотримання законів і правил реклами, не застосування дискримінації за расовими, національними, статевими ознаками¹, є помітними прояви доброчесності. Тлумачення благодійності за теперішніх умов має свої відтінки.

¹ Баранівський В. Ф., Боднар А. Я., Терещенко Л. Ф. Психологія бізнесу: Навч. посібник. – К., 2010. – С. 104.

² Там само. – С. 109, 117-118.

¹ Довгань В. Франчайзинг: путь к расширению бизнеса. – Тольятти, 1994. – С. 226.

Деякі автори добродійну діяльність кваліфікують як етичність бізнесу, водночас називають її «спробою замолити гріхи нечистої совісті» і, нарешті, її суть характеризують не як спонсорство, меценатство, а створення робочих місць, високу оплату праці та інше, а головне – це дотримання економічної доцільності². Виходячи з вище зазначеного, пропонуємо замислитися: чи є виявом добродійності відмова чиновника від хабара з тих чи інших причин; чи чесність і добродійність є його внутрішнім станом, що цінується як найвища людська якість, не пов'язана із розумними, далекоглядними розрахунками?

Згадаємо прізвища українських меценатів, благодійництво яких молоді люди можуть брати за взірць: Богдан Хмельницький, Івана Мазепа, Євген Чикаленко, родини Симиренків, Терещенків, Ханенків; у новітній історії один з таких – Петро Яцик, селянин з України, який у 27-річному віці опинився в Канаді та згодом став мільйонером. Успіху він досяг не лише в технології бізнесу, а великою мірою завдяки психології лідерства, умінню працювати і жити, не перекреслюючи зробленого. Петро Яцик заробляння грошей не вважав самоціллю, але прагнув мати їх більше для спонсорування науки, освіти. На меценатство, що стало для нього сенсом життя і діяльності, він витратив 16 млн доларів. Ліга українських меценатів (заснована в 1995 р.), метою і предметом діяльності якої є «підтримка розвитку освіти, науки

² Баранівський В.Ф., Боднар А.Я., Терещенко Л.Ф. Психологія бізнесу: Навч. посібник. – С. 109.

і культури»¹, започаткувала один із своїх найбільших проєктів – проведення міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика (12-й конкурс відбувся у листопаді 2011 р.).

Життя і діяльність, філософія найвизначнішого мецената української діаспори П. Яцика є повчальним уроком для нинішніх і прийдешніх поколінь. Один зі своїх життєвих принципів він висловлював так: «Якщо я не можу жити на світі чесно, то взагалі не хотів би жити»². Мільйонер вважав за необхідне частіше заглядати у свою душу, бути чесним із собою і жити так, «щоб не робити комусь такого, чого не хочеш, аби заподіяли тобі. Роби добро, не чекаючи на винагороду»³. Саме у цьому, як ми вже з'ясували, полягає соціальна відповідальність бізнесу. В Україні існує 11 тис. добровільних організацій (між іншим, учетверо менше, ніж у Польщі), зокрема фонди «Східна Європа», «Відродження», «Україна 3000», Олександра Фельдмана, Віктора Пінчука, братів Кличків, Ріната Ахметова та ін. Наприклад, Фонд братів Кличків підтримує студентів, які досягають особливих успіхів у вивченні природничих наук, філософії, екології, археології.

Завдяки небайдужості засновників і активістів цих добровільних структур складовою культурного життя стають благодійні концерти, вечори, спонсорські (*sponsor* – попечитель, організатор) конкурси, виставки, теле- і радіопередачі, олімпіади. Подібні акції спрямовані на надання допомоги людям похилого віку, інвалідам, хворим або цілим

¹ Статут Ліги українських меценатів. Зареєстрований Міністерством юстиції України 12 жовтня 1995 р. Свідоцтво № 0189.

² Слабошпицький М. Українець, який відмовився бути бідним. – К., 2005. – С. 70.

³ Там само. – С. 109.

контингентам осіб, постраждалим від якого-небудь лиха регіонам, країнам тощо. Подібні заходи приносять дивіденди спонсорам, привертаючи до них увагу клієнтів через рекламу¹. Але ж суть благодійної діяльності, меценатства не в рекламі, а в сприянні розвитку мистецтва, культури, безкорисливій допомозі тим, хто конче її потребує. У цьому полягає соціальна і моральна відповідальність бізнесу, що гармонізує суспільні відносини. Фахівці вважають, що законодавча база, яка регулює благодійницьку діяльність у нашій державі, вимагає вдосконалення порядку реєстрації організацій, зменшення податкового тиску². Чи стане нова генерація бізнесменів в Україні носієм високих морально-духовних цінностей, а нагромадження капіталу не вважатиме самоціллю, глибоко усвідомлюючи соціальну відповідальність своєї діяльності? На це питання можна відповісти так: якщо у бізнесі потужною буде культурно-етична складова, що включає розуміння понять «праця», «добробут», «методи отримання доходів», «соціальні зв'язки», «релігія», «освіта», «етична оцінка вчинків» і якщо підприємці звирятимуть свої дії з власним сумлінням, коригуватимуть їх з інтересами суспільства – успіх забезпечений.

¹ Предпринимательство для всех. – С. 58-59.

² Скільки коштує добро // Україна молода. – 2010, 18 червня. – С. 17.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СОЦІОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

Дискусії про суть глобалізації тривають, і з напрацьованого на сьогодні матеріалу впливає множинність підходів учених до її визначення. Одне поза сумнівом: глобалізація передбачає зміни в економічних, соціальних, політичних, культурних процесах усіх гравців на цьому світовому полі. Насамперед мають бути подоланими просторові межі в різних сферах суспільного життя у глобальному масштабі, внаслідок чого події в певному регіоні світу можуть торкатися спільнот або окремих країн іншого регіону. Це називається переплетінням локального і глобального. Глобалізація не відбувається у лінійному вимірі, а зумовлює низку процесів, які супроводжуватимуться утворенням міжрегіональних структур, що взаємодіють між собою. Вона означає залучення національних систем до глобальних процесів, а не об'єднання. Через це теоретики глобалізації пропонують розрізнити поняття «глобальність», «глобалізація» і «глобалізм». Глобальність означає, що ми є складовою світової спільноти. Глобалізм трактується як різновид ідеології, що діє в економічній сфері. Глобалізація виявляється у залученні національних держав до мережі транснаціональних гравців за їхніми правилами.

Однак це не означає руйнацію національних особливостей, а передбачає кардинальну перебудову, зростання активності в усіх сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя за одночасного певного обмеження державного суверенітету¹.

Збереження теперішніх світових тенденцій соціально-економічного розвитку зумовить домінуючу роль у світі Індії та Китаю, які переберуть на себе головні ролі у глобалізаційних процесах. Другий варіант можливого розвитку подій замикається на збереженні провідної ролі США, третій – прогнозує посилення впливу мусульманських країн, тобто виклик релігійної ідентичності усьому західному християнському світові². Розробники глобальних тенденцій з Національної ради розвідки США шанси своєї країни залишитися лідером світового порядку оцінюють обережно, беручи до уваги можливість збереження багатополарності. В основі прогнозів, звісно ж, лежать економічні процеси, стосовно геокультури припускається помітний вплив азійських елементів з наявним традиційним європейським обличчям³. Ігнорувати посилення азійського компоненту в геокультурі немає реальних підстав. Аргументами виявляються динаміка економічного зростання, демографічні показники, а також ціннісно-нормативні орієнтації: колективізм, відсутність демократії, авторитарні політичні системи, які, як не

¹ Фадєєв В. Соціокультурні тренди та українські перспективи. — С.10-11.

² Там само. — С. 32-33.

³ Там само. — С. 36-37.

дивно з погляду західної демократії, виявилися ідеальними для економічного розвитку азійського регіону. При цьому важливого значення надається впливу культурних чинників, зокрема космологічних уявлень, що складають фундамент будь-якої культури¹. Не варто відкидати такого розвитку подій, коли внаслідок утворення своєї метавлади відбуватиметься поступовий перехід від методологічного націоналізму до методологічного космополітизму.

Космополітизм – теорія, що пропагує відмову від національних традицій, культури, патріотизму, висуває ідею створення світової держави, всезагальної культури, встановлення світового громадянства.

Прогнозування – невдячна річ. Але потрібно бути у всеозброєнні перед викликами культурної глобалізації, аби зберегти культурно-національну і релігійну ідентичність. Крім того, це диктується напруженою ситуацією всередині України, оскільки швидка диференціація вітчизняного соціуму призвела до розламу суспільно-політичного поля частково на ідейно-світоглядному, а більшою мірою – на культурному та регіональному ґрунті.

Це підтверджується соціологічними, соціально-психологічними, соціально-філософськими та історичними дослідженнями. Так, дезорієнтація суспільства, побоювання соціальних конфліктів, психологічна травма, яку досі переживають громадяни України, зумовлюють амбівалентність – паралельну орієнтацію на взаємовиключні цінності. Багато людей є прихильниками капіталістичного

¹ Фадєєв В. Соціокультурні тренди та українські перспективи. – С. 38 – 39.

шляху розвитку, інші – соціалістичного, дехто – не визначився. Амбівалентність притаманна громадянам й у сфері культури, що може спричинити руйнівні наслідки як для окремої особи, так і суспільства загалом. Соціокультурні відмінності, тлумачення мовного питання, оцінки історичного минулого зумовлюють орієнтацію населення на тих чи інших політиків, що приховує у собі загрозу цілісності держави. Соціологічні дослідження свідчать, що більшість українців ідентифікують себе за ознакою спільного громадянства, а не національності. Отож політичні діячі мають припинити «розігрувати російську карту» для ситуативного збільшення свого рейтингу та консолідувати українську націю як громадянську, політичну і культурну, а не лінгвоетнічну¹. Культура була і залишається одним із важливих регуляторів соціальних стосунків, що зумовлює критерії оцінювання поведінки, у межах яких визнається легітимність досягнення певних цілей (наприклад, збагачуватися за рахунок інших, а не власної праці – аморально і злочинно). Більшість сучасних авторитетних мислителів, зокрема Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон, Л. Харрісон, Т. Соуел, поділяють погляд, що саме культура виступає потужним чинником розвитку демократії, а не навпаки², а також держави, яка є витвором людей на певному високому рівні їх культурного розвитку (прикладів в історії предостатньо: Давня Греція, Рим, держава Саманідів давно зникли, а їхня

¹ Национально-гражданские идентичности и толерантность: Опыт России и Украины в период трансформации. – С. 141.

² Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – С. 27-28.

культура не згасає і продовжує жити наші уявлення, емоції, почуття, естетичні смаки). На думку Ф. Фукуями, культура повинна «одухотворювати» економіку, впливати на всі сфери життєдіяльності суспільства, викликаючи внутрішні трансформації у людини, підносячи моральну відповідальність за власні дії, вчинки, поведінку¹.

Варто зазначити, що залежно від соціальної ситуації, дія традиційних культурних регуляторів помітно знижується. Подібне спостерігається в Україні внаслідок так званої модернізації з наближенням до європейських стандартів. Для розуміння процесу здійснимо екскурс в історію. Культурну модернізацію східноєвропейських країн можна розглядати як рух від християнсько-етичного зв'язку між Богом і людиною, що зумовлював моральний порядок в епоху середньовіччя, до індивідуалізму, раціоналізму та універсалізму (XIX ст.) і набув розмаху в XX – на початку XXI ст., виявляючи тенденцію до глобалізації. У сучасній науці модернізація визначається як «комплекс взаємопов'язаних структурних, культурних, фізичних і психічних змін, що кристалізувались упродовж минулих століть, сформувавши світ, у якому ми живемо в даний момент, що завжди рухається у певному напрямі»². Наведене визначення знайшло узагальнення у

¹ Черныш Н., Ровенчак О. Вариации на тему идентичности для социокультурного оркестра // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №1. – С. 37.

² Ульянова Г. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века. – С. 13-14.

понятті «культурний код», який, залишаючись в основі стійким, у процесі історичного розвитку може суперечити тенденціям і призвести до парадоксів. Так, соціокультурні реалії в Україні засвідчують існування двох паралельних соціокультурних трендів: з одного боку – доступ до всесвітньої телекомунікаційної мережі, з іншого – споживання транслокальної культурної продукції та традиційне теле- і радіомовлення зі збереженням усталених зв'язків вітчизняної культури¹.

Тренд – панівна тенденція, напрям розвитку, течія суспільної думки, моди тощо.

Еталоном культурного життя, запозиченим із Заходу, стають індивідуалізм, практицизм і прагматизм, що не зовсім збігаються з нашими традиційними культурою та мораллю. А для нинішнього українця, вкрай обтяженого соціально-економічними проблемами, близькі по національному духу моральні принципи втрачають свою вартість. Дедалі прогресуюча соціальна диференціація, проблематичність утворення середнього класу європейського зразка можуть звести Україну (та деякі інші країни східноєвропейського регіону) до статусу країн «третього світу». Це означатиме остаточну втрату нею здобутків ХХ ст.: високий рівень освіти, розвинена загальнодоступна мережа культурних закладів, соціальна інфраструктура. Натомість поглиблюватиметься відмінність у ціннісно-сміслових орієнтаціях, культурних уподобаннях, що посилюватиме відцентрові тенденції у суспільно-

¹ Фадєєв В. Соціокультурні тренди та українські перспективи. – С. 129 – 130.

політичній сфері². Змальовуючи сучасний соціокультурний стан в Україні, В. Степаненко зазначає, що хоч верховенство права не стало домінантою, але вже подолано «наївно-романтичну фазу морально-звичаєвих відносин» та ідеологічну регуляцію суспільних відносин радянської доби. Критикуючи корупційні прояви того часу в культурній сфері, автор надає їм певної легітимності, бо орієнтувалося все на здоровий глузд. Натомість нинішня системна корупція перетворилася на суцільне гальмо соціально-економічного, політичного і культурного розвитку¹. Якщо взяти до уваги, що в різних країнах успіхи і невдачі у процесі модернізації корелюються з ціннісно-культурними домінантами, то можна впевнено стверджувати, що невдачі нашої реформотворчості багато в чому пояснюються безкультур'ям у широкому сенсі цього поняття.

За результатами соціологічних опитувань, проведених у квітні 2011 р., більшість респондентів усіх регіонів України визначають теперішність як час злодіїв і шахраїв (48%), політиканів (44%) і жебраків (44%), а лише 11% визначають як час моральних авторитетів, 7,5% – час талантів і 7,0% – час професіоналів; порівняно з 1994 р. зменшилось визнання ролі робітників з 23% до 15%, селян – з 21% до 10%, інтелігенції – з 16% до 10%².

В умовах культурного вакууму з'являються антиподи культури, деформуються естетичні смаки,

² Там само. – С.131.

¹ Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – С. 31-32.

² Панують мафія, злодії, шахраї і політикани... // Сільські вісті. – 2011, №88 (18678), 5 серпня. – С. 1.

що особливо легко всотує молоде покоління. Одночасно набувають поширення всілякі окультні, езотеричні та інші містичні вчення, чужі національному духу українського народу, що розмивають його душу, ламають вікові культурні традиції. На тлі світської бездуховності єдиним острівцем, де зберігається спокій і смирення, віра, надія і любов, залишається релігія. Релігійна толерантність також входить до критеріїв морального стану суспільства і громадянина, тим паче, що в Україні на 01.01.2007 р. діяло близько 33 тис. релігійних організацій, які представляли 55 різноманітних конфесій і течій¹. Оскільки релігія ставить наголос на духовних цінностях (в Україні 51% цих організацій належали до православної конфесії), помітною є її стабілізуюча роль у суспільстві в морально-етичному плані. Підтвердженням є те, що у майже 70% громадян України високим моральним авторитетом користується церква, а далі – з великим відривом – школа, армія, уряд, парламент, президент, міліція і вся решта, навіть зі знаком «мінус», – торгаші, гендлярі, бізнесмени, олігархи, шахраї, бандити².

Незважаючи на релігійний плюралізм, люди загалом об'єднані спільною системою моральних цінностей, у яких також знаходиться місце демократичним принципам. Як бачимо, релігійність і демократизм не є антагоністами, оскільки релігія – не менш поширений феномен у світі, ніж

¹ Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации. – С. 242.

² Дулуман Е. К. Место религии в решении моральных проблем // Роль науки, религии та суспільства у формуванні моральної особистості. – С. 65.

демократія. На думку деяких філософів, вона спроможна впливати на демократизацію суспільства, оскільки людина, зазвичай, регулює свої мирські та духовні інтереси. Одночасно демократія на тлі глобального капіталізму стала надто популярною, що ніхто не замислюється над її реальним змістом, формами. Навіть деякі авторитарні режими називають себе демократичними.

Очевидним є факт, що церква повертає собі нішу в суспільстві, але звернення до християнства останнім часом відбувається неприродним, поверховим чином. Воно входить у ритуал багатьох політиків, бізнесменів, молодих людей, тобто має зовнішній прояв, бутафорний. Водночас внутрішньо – практична сфера життя в Україні сповнена аморальними діями, сповзанням у бездуховну атмосферу, де мірилом усього виступають гроші. Сплеск релігійності в Україні, який спостерігається останнім часом, є захисною реакцією на невизначеність, точніше, незрозумілість квазіперетворень, які нагадують не демократичні трансформації, а мутацію влади і навколо неї. Коли бракує чітких орієнтирів, люди звертаються до релігії заради відчуття спільності у вірі та церкві, бо втратили стабільність, упевненість у сьогоднішньому і дні прийдешньому, соціальну захищеність, гарантоване право на працю, безкоштовну медичну допомогу, освіту. Натомість отримали розвал великої країни, псевдоринок, корупційні та урядові скандали, ревізію історичного

минулого¹. Отже, релігія виступила своєрідним амортизатором морально-психологічного стресу, що спіткав несподівано населення України від 1991 р.

Але збільшення кількості віруючих (за даними соціологів) ще не означає ціннісних орієнтацій і мотивації поведінки². Відомий культуролог і релігієзнавець Є.К. Дулуман з достатньою науковою аргументацією доводить, що сплеск релігійності у пострадянських країнах відбувається паралельно із зубожінням, безкультур'ям і моральною деградацією. І навпаки, такі благополучні країни як Швеція, Швейцарія, Норвегія, Фінляндія, Ісландія, Канада, Австралія та багато інших не відзначаються високим рівнем релігійності, а натомість – високими стандартами життя. У той же час 50 найбільш релігійних країн перебувають на нижчих щаблях соціально-економічного розвитку. Унікальна ситуація у США – багата і релігійна (фундаменталізм) країна, де показники стану моралі не корелюються з вищезначеними характеристиками¹. Отже, релігійність не визначає морального здоров'я суспільства, однак залишається важливою духовною складовою виховання на принципах християнської моралі.

В Україні давно назріла потреба розробити стратегічну програму розвитку культури, в якій вона виступала би стрижнем української ідеї, фактором досягнення соціальної гармонії, регіональної інтеграції, одним із чинників формування громадянського суспільства, піднесення загальнолюдської моралі. «...Наші економічні негаразди – то наша драма. Наша

¹ Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – С. 68-70.

² Там само. – С. 72.

¹ Дулуман Е. К. Место религии в решении моральных проблем // Роль науки, религии та суспільства у формуванні моральної особистості. – С. 69-70.

культурна ситуація – то наша трагедія. І не від економіки до культури треба йти, а навпаки. Тільки якщо ми захистимо і створимо умови для розвитку національної культури, ми отримаємо українську націю з новою елітою, здатною змінити на краще економіку і соціальні умови нашого життя»². Це дасть можливість вироблення власних моделей спілкування, релігійного, морально-етичного і світоглядного ставлення до себе і світу загалом.

Усе вищезазначене свідчить про невизначеність вітчизняного культурного простору, у т. ч. моральної сфери, що перебуває під впливом глобалізації. Спостерігається часткова втрата духовного капіталу, що є необхідним інструментом досягнення будь-яких стратегічних цілей, зокрема побудови демократичної, правової, соціально-орієнтованої держави.

² Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк, 1999. – С. 172 – 173.

ДУША І ДУХОВНІСТЬ ЯК РЕАЛІЇ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ ЛЮДИНИ

Мораль тісно пов'язана з духовністю, яку зазвичай розглядають у широкому та вузькому сенсах. Перше означає високу культуру, шляхетність, інтелігентність, гуманність; друге – є основою світогляду, що визначає поведінку, вчинки, які корелюються із релігійністю людини. Духовність виявляється на мікро- та макрорівнях. На мікрорівні вона визначається ментальністю людини, її внутрішнім самопочуттям, самоконтролем. На макрорівні духовність проявляється у ставленні до суспільних проблем, небайдужості до чужої біди, готовності надати безкорисливу допомогу.

Поняття «дух», «душа», «духовність» існують упродовж майже всієї історії людства, тому є фундаментальними. Вони тісно взаємопов'язані, й у визначенні їх змісту часто спостерігається перетікання («броунівський рух»), у т.ч. світського і релігійного. Існують різні підходи до тлумачення цих понять, зокрема, наукові (психолого-педагогічні, філософські), релігійні, духовно-езотеричні та ін. Оскільки вони всеохоплюючі, їх важко збагнути і пояснити. Приміром, багатоаспектна категорія «дух» вживається у моральному і соціальному значенні («сила духу», «порив духу», «бути в дусі», «бойовий дух»), історичному («дух часу», «дух епохи», «дух капіталізму»), у релігійно-містичному («Святий Дух», «Абсолютний Дух», «нечистий дух»), науковому («об'єктивний дух», «суб'єктивний дух»),

«еволюція духу») та ін. За християнським ученням, людина має два начала – духовне й тілесне, отже, є жителем двох світів: духовного і земного. Антропологічно вона складається з трьох рівнів: тіла, душі (або психіки) і духу, – вважає православний богослов о. Мень. Представники вітчизняної релігійної філософії Г. Сковорода, П. Юркевич надавали духові реальної сили, яка може впливати на діяльність людини і єднає її з Богом¹. У науковій традиції дух також тлумачиться як безтілесний житель нематеріального світу. Словник С. Ожегова з поняттям «дух» ототожнює свідомість, мислення; за словником В. Даля «дух – безтілесне єство ... безтілесний мешканець недоступного нам духовного світу...». Тлумачний словник сучасної української мови «духом» називає «психічний стан, загальне внутрішнє спрямування, свідомість»². Загалом матеріалістична наука пояснює його з погляду психології і моралі. Дехто з сучасних філософів духом називає вищу космічну надсилу Вселенського Розуму, сконцентрованою космічною енергією у формі торсійних полів³.

Полісемантичність відзначається і поняття «душа». Не вдаючись у подробиці, зазначимо, що в ідеалістичній філософії і психології душа розглядається як незалежна від тіла нематеріальна безсмертна субстанція. У матеріалістичних концепціях «душа» вживається як синонім понять

¹ Тюріна Т. Феномен духовності. – Львів, 2009. – С. 26 -27.

² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. I. – М., 1981. – С. 503; Тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2007. – С.125.

³ Тюріна Т. Феномен духовності. – С. 36 – 37.

психіка, переживання, настрої, почуття та ін. Однак сучасна наука спростовує це, оскільки психіка – ширше поняття, яке включає сприйняття, уявлення, емоції, волю, розум тощо. Людина може бути вольовою, розумною, емоційною, але без душі, бездуховною. На нашу думку, з душею поруч має бути добро, тому правий був Г. Гегель, називаючи душу «мислячим серцем». Душа здатна до дії, рухати вчинками. Ми кажемо: діяти за покликом душі, тобто за покликом серця, а не з розрахунку; робити справу з душею, вкладати душу. Отже душа – феномен внутрішнього світу людини, виступає основою її зв'язку зі світом, нею ми відчуваємо все, що нас оточує, вона, до певної міри, є поняттям, а не матерією¹.

У новітніх наукових дискурсах поняття «душа» набирає нового сенсу, наближаючись до релігійного тлумачення або надраціонального (первородна, вічна і завжди суцеля, тонкоматеріальна оболонка чи то біополе, біоплазмовий двійник людини)². Складається враження про ідентичність понять «дух», «душа», «духовність» і «душевний». Існує багато міркувань світських і релігійних мислителів минулого і сучасності щодо їх взаємодії, які не можна однозначно узагальнити. Але помітним є розмежування: тіло, дух і душа, яка виступає зв'язком тіла і духу. Взаємозумовленість між ними можна висловити таким чином: дух як універсальне творче начало дає паростки душі та тіла. В людській душі відбувається симбіоз явищ природного і духовного світу. Численні пошуки місця

¹ Булавка Л. Феномен советской культуры. – М., 2008. – С. 200.

² Тюріна Т. Феномен духовності. – С. 50.

знаходження душі в людині наштовхують деяких учених на думку, що вона «розлита» по всьому тілу, важить 3-15 г та має колір і форму. Якщо вірити цьому, то неважко здогадатися, чия душа скільки важить: убогі душею люди, помираючи, втрачають 3 г ваги, душевні – 6-8 г, святі – 10-15 г.

Хоч би як ставилися до подібних міркувань, суть одна: душа і духовність – одвічні й незвідані категорії, які хвилюють розум упродовж усієї історії людства, а отже, є безцінним феноменом на відміну від матеріальних речей. На жаль, у гонитві за матеріальними благами дехто забуває про вічні цінності – духовність, милосердя. Відомий російський філософ М. Бердяєв вищими цілями життя вважав не економічні і не соціальні, а духовні. На його переконання, велич народу «визначається не могутністю держави, не розвитком економіки, а духовною культурою». Отже, духовність є своєрідною «культурою душі» – підґрунтям культури взагалі. М. Бердяєв зазначав: «Будь-яка культура (навіть матеріальна культура) є культура духу; всіляка культура має духовну основу – вона є продукт творчої роботи духу над природними стихіями»¹.

У наш час проблема духовності набула важливого соціального значення, оскільки розкриває сутність людини, її істинне призначення, визначає сенс життя. Як базова категорія людського буття, вона має надто широке і багатозначне змістовне наповнення. Духовність – значно глибше і складніше поняття, ніж свідомість. Дехто пов'яже її

¹ Бердяєв Н.А. Смысл истории. Новое средневековье. – М., 2002. – С. 208.

з людяністю, в якій розкривається уся повнота людської природи. Духовність – це продукуюча творча сила, що виявляється у процесі реалізації духовних можливостей людини, переважання духу над тілом. Це поняття вживається в різних сферах життєдіяльності: духовний потенціал людини, нації, духовне відродження, духовне виховання, духовні інтереси, духовні потреби, духовна культура, духовне життя суспільства і йому протилежні: духовно незріла людина, духовний вакуум, духовна криза та ін. «Визначальною силою в духовному житті людини є її релігія – не лише у вузькому, а й у широкому сенсі слова, тобто ті вищі й останні цінності, які визнає людина *над* собою і *вище* себе, і те практичне відношення, у яке вона вступає щодо цих цінностей¹. Визначивши релігійний центр у людини, її душевний стрижень, можна зрозуміти все зовнішнє і похідне. Тому є сенс говорити про релігію у кожній людині, – зазначав С.М. Булгаков. З погляду релігії, духовність – це Боголюдський стан душі, наповнений добром, любов'ю вірою тощо. Зокрема, християнство вкладає у неї Віру, Надію, Любов, що визначаються такими якостями, як безмежна любов, смирення, жертвність та ін.; для віруючої людини – це близькість її внутрішнього світу до Бога. Уже згадувані українські філософи Г. Сковорода та П. Юркевич психологічний зміст духовності пов'язували з серцем як визначальною основою духовного життя. При цьому П. Юркевич пов'язував це не з аскетизмом, а з діяльністю у миру за Божими

¹ Булгаков С. Н. Два града: Исследования о природе общественных идеалов. – С. 51.

Заповідями й дотриманням моральних вимог до себе².

З часом духовність набирила конкретних ознак, але її основою залишалися моральні принципи християнського віровчення. Дослідниця людинотворчого характеру християнської духовності І.М. Петрова зазначає, що «духовність не тотожна релігійності, а сам процес єднання людини з Богом є своєрідним актом самотворення людини»¹ (у сучасному релігієзнавстві християнська духовність асоціюється з теозисом – обоженням). Іншими словами, духовність – це безперервний процес морального самовдосконалення людини. За всієї багатоманітності пояснень цього феномену, він поєднує в собі наукові і релігійні підходи, що дозволяє розкрити його внутрішню суть, роль і значення в житті людини. Загалом і релігійна, і світська духовність базується на прагненні добра іншим. Антиподом духовності є бездуховність, безсердечність, бездушність, що у комплексі є одвічною проблемою боротьби добра і зла. На сторінках цієї книжки не будемо засмучувати читача прикладами бездуховності та формами її прояву, їх, на жаль, достатньо в реальному житті.

Головною сутністю особистості більшість науковців вважає духовність, безпосередньо пов'язану з рівнем розвитку свідомості, співпричетністю до абсолютних цінностей. Вона виявляється у прагненні до саморозвитку, самопізнання, самореалізації, «віддавати», «діяти для

² Тюріна Т. Феномен духовності. – С. 87-89.

¹ Петрова І.М. Людинотворчий характер християнської духовності: Автореф. дис. ... канд.-філос. н. - К., 2000. – С. 8.

інших». Духовність особистості означає вищий ступінь її морально-етичного й естетичного розвитку, гармонію внутрішнього світу з довкіллям, високоморальними вчинками, прагнення робити добро, служити іншим і самовдосконалюватися². На сучасному етапі розвитку суспільства ускладнюються взаємостосунки всередині соціуму, а також із зовнішнім середовищем. Вчені на міждисциплінарному рівні пропонують розширені параметри духовності, включаючи потреби пізнання і соціально-альтруїстичні потреби «для інших».

Альтруїзм (лат. alter – інший) – етичний принцип, що базується на ігноруванні власних інтересів і безкорисливому піклуванні про інших.

Отже, знання та альтруїзм, а також безкорисливість у діях є одними з найважливіших ознак духовності особистості, крім того: релігійна і національна толерантність, відповідальна любов до себе й до інших, усвідомлення єдності з природою, відповідальність за власні висловлювання, емоції, дії.

Духовність особистості включає також принципи вселюдської моральності (обов'язок, совість, відповідальність, надія, віра, любов, терпимість)¹. Стрижнем духовності є здатність до любові, милосердя, добра, співчуття, серед яких любов є головною Божественною якістю і показником духовності. Зважаючи на її всеохоплюючий зміст, Апостол Павло створив «Гімн любові»:

Обов'язок без любові робить людину роздратованою,

² Тюріна Т. Феномен духовності. – С. 104-105.

*Відповідальність без любові робить людину
безцеремонною,
Справедливість без любові робить людину
жорстокою,
Правда без любові робить людину критиком,
Виховання без любові робить людину дволикою,
Розум без любові робить людину хитрою,
Привітність без любові робить людину упертою,
Влада без любові робить людину тираном.*

МОРАЛЬ – ДЗЕРКАЛО ЛЮДСЬКОЇ ДУШІ

З метою підтримки суспільного порядку, стримування егоїстичних прагнень окремих осіб і груп людство виробило певні стандарти моральної поведінки. Мораль є однією з форм суспільної свідомості, що складається з норм, уявлень, поглядів і оцінок стосовно поведінки та вчинків людей, тобто вона виступає їх регулятором.

«Мораль» та «етика» іноді вживаються як синоніми, однак треба мати на увазі, що перше має фундаментальний зміст, а друге – більш конкретне застосування, приміром, в оцінці дій і рішень, для визначення стандартів поведінки (етика юриста, протестантська етика тощо).

Етика – сукупність принципів людської поведінки, в якій моральні цінності виступають структуроутворюючими компонентами. Найважливішими цінностями у ділових відносинах є чесність і порядність. Історія показує: ці принципи зароджувалися ще у давнину. Приміром, «вдарити по руках» означало формальну угоду купівлі-продажу, засновану на довірі. Етика не є синонімом поняття етикет, яке не несе в собі морального змісту. Етикет є зовнішнім відображенням внутрішнього, тобто морального, світу людини; правила етикету можна назвати тактичними прийомами виявлення моральних цінностей.

Мораль несе в собі загальнолюдські цінності, має історичну, релігійну та ідеологічну зумовленість: мораль первісної людини, середньовічна мораль, християнська, буржуазна, комуністична тощо. Моральні принципи є інструментом унормування відносин між людьми,

забезпечують їх соціальну орієнтацію, що дозволяє кожному оцінювати свої і чужі вчинки, спираючись на них.

Неписані моральні норми є мірилом самооцінки індивіда. Мораль пронизує всі сфери суспільного життя й оцінює не лише дії, вчинки, а й мотиви, прагнення і цілі. Стан моральності в суспільстві залежить від багатьох факторів, зокрема, соціально-економічного розвитку, освіти, культури. В основі людської моралі лежить усвідомлення особою, що можна робити і чого не можна, тобто внутрішній моральний закон, який складається з розуму і совісті. Мораль виявляє себе у вільній діяльності: роблю те, що хочу, тобто переслідую певну мету. Людина завжди діє відповідно до поставлених цілей. Розумом вона розрізняє правильне і неправильне, істинне і хибне, перше з яких є добром, друге – злом. Звідси загальнолюдський моральний закон: чини добро і не роби зла! Оцінюючи свої вчинки, людина відчуває задоволення або невдоволення собою. Проте моральне самовідчуття залежить від багатьох обставин і може загострюватись або притуплятись, перебувати під впливом звичок тощо (пияцтво, брехня, хоч і розуміються людиною як зло)¹.

На розуміння людиною моральності впливає її загальний світогляд. У філософії світогляд трактується як система поглядів на реальний світ і місце в ньому людини, її ставлення до оточуючої дійсності і самого себе, а також життєва позиція, переконання, ідеали, зумовлені цими поглядами². У

¹ Фаворов Н. О христианской нравственности // Труды Киевской духовной академии. – 1879. – №10. – С. 191 – 192.

² Філософія : Словник-довідник. – К., 2006. – С. 117.

пошуках правди і справедливості людина стикається з багатьма проблемами, у т.ч. смисложиттєвими, які тісно пов'язані з реальним буттям. Їй доводиться виробляти власний світогляд, самосвідомість, обирати моральні та ціннісні орієнтири. Через це в різних народів у певні історичні періоди існували й існують відмінні поняття про добро і зло, порядність і добродійність, хоча самі моральні закони залишаються незмінними – справа лише у їх застосуванні. Специфічна інтерпретація загальнолюдських норм часто спотворює їх: приміром, брахманська визнає моральним кастовий поділ суспільства, мусульманська виправдовує помсту і багатоженство¹.

Правила людської поведінки вироблялися разом зі становленням суспільства, які на ранніх його стадіях передавалися в усній формі, зберігалися у звичаях. Кожному відомо, що світогляд давніх людей формувалася на основі релігійних вірувань. Так, у язичників нормальною вважалася кровна помста («око за око, зуб за зуб»). У християнстві закладено новий постулат: якщо тебе вдарили по щоці, підстав другу, тобто відповідай не агресією, а спробою зупинити зло добром. Тоді й інші так чинитимуть, отже, можна побороти зло². Так званім золотим правилом моральності є біблійна заповідь: «І як бажаєте, щоб вам чинили люди, чиніть їм і ви

¹ Фляк М. Мораль як сутність людського буття і роль у ній християнських цінностей // Острозька академія. Наук. записки. – Т. III. – Острог, 2000. – С. 250.

² Варьяс М. Религиозная мораль и политико-правовая действительность: теологический аспект // Общественные науки и современность. – 1993. – №5. – С. 61-62.

так само»¹. У Київській Русі з часів християнізації мораль набуває релігійного змісту, водночас зберігаючи загальнолюдські принципи. Наприклад, порушення Божого закону є гріхом, а загальнолюдського – злочином. У відомому «Повчанні князя Володимира Мономаха дітям» містяться моральні приписи стосовно поведінки з батьками, особами старшого віку. Князь наставляв дітей, щоб вони мали чисту та непорочну душу, робили добрі справи тощо². Зрештою, моральні засади суспільних відносин узагальнювалися, набуваючи характеру неписаних законів.

Однією з найважливіших християнських чеснот є милосердя, що виявляється у благодійних вчинках.

«Милосердний» у церковному побутуванні означає «благодійний».

Милосердна любов, почуття співпереживання притаманні людині ще з дохристиянських часів. У ранньохристиянський період проявів «діяльної любові» було небагато з об'єктивних причин, бо нічим було ділитися з бідними. Скоріше, то були почуття дружби і братньої любові, як, приміром, влаштування спільних трапез із жінками (агапітами; агапи – трапези любові), що жили разом зі священниками³. Щоправда, милосердя не всіма сприймається однаково. З одного боку, воно може принизити людську гідність, адже здорова людина сама хоче заробляти на життя, а з іншого – це допомога справді нужденним. Є. Барсов у статті

¹ Євангелія Г. Н. І. Христа від Луки // Святе письмо Старого та Нового завіту. - Б.м., 1991 (Пагінація різна) – С.82.

² Історія України: Документи. Матеріали. – К., 2001. – С. 47-50.

³ Лафарг П. Благотворительность / Пер. с нем. под. ред. М.В. Гельрота. – С. 5-6.

«Христианский взгляд на нравственное зло» зазначав: «Добро, від якого так різко відрізняється зло, не є всезагальним переважаючим явищем у людському роді»¹ (*переклад – Н. Ш.*). Основи морального зла і добра лежать у внутрішньому ставленні людини до Бога. Тому-то втрата релігії призводить до морального занепаду суспільства. Єдність релігійного і морального полягає у визнанні Творця засновником морального закону, дотримання якого є виконанням Божественного призначення, отже будь-який злочин совісті обертається проти Бога¹. Суттю морального закону і змістом поняття «добро» є любов до Бога.

Християнська мораль – це властивість і дзеркало душі, чесноти, які роблять людину доброю і є дороговказом до формування справедливих, доброзичливих стосунків у суспільстві. У вищих духовних навчальних закладах поруч із догматичним викладалось і викладається моральне богослов'я і моральна філософія. Зокрема, у Київській духовній академії (1819-1919 рр.) серед філософів-моралістів високим авторитетом користувався екстраординарний професор П.С. Авсенєв. Одночасно (1839-1844 рр.) він викладав моральну філософію і в Університеті Св. Володимира (нині – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка). У своїх лекціях, які викликали загальне захоплення, він гармонійно поєднував філософську мудрість і віру, за що здобув заслужену славу за межами академії та

¹ Христианский взгляд на нравственное зло // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – №12. – С. 664.

[†] Христианский взгляд на нравственное зло // Труды Киевской духовной академии. – 1864. – №12. – С. 665.

університету². Вагомий внесок у вивчення, викладання і поширення християнської моралі зробив заслужений екстраординарний професор М.О. Олесницький. Він є автором кількох публікацій у т.ч. «История нравственности и нравственных учений» (Ч. I. – К., 1882; Ч. II. – К., 1886), «Из системы хистианского нравоучения» (К., 1896) та ін. Підготовлений М.О. Олесницьким підручник «Моральне богослов'я, або християнське вчення про мораль», що перевидавався тричі поспіль, служив практичним керівництвом для юнацтва й загалом для тогочасної інтелігенції.

Морально-етичні проблеми порушували майже всі академічні філософи. Приміром, заслужений екстраординарний професор П.І. Ліницький вважав основним завданням релігії моральне виховання людей у дусі віри, чистоти й непорочності серця¹. Учений поділяв мораль на два типи, один з яких базується на вірі, другий – на розрахунку, розглядаючи моральність як будь-яку діяльність (наукову, політичну тощо), тобто всю поведінку людини загалом, яка становить її особистість. Кожен із цих типів моралі П.І. Ліницький аналізував з погляду впливу на облаштування життя та світогляд. З'ясовуючи прояв обох типів моральності у різних народів, він дав характеристики греків, римлян, англійців. Констатуючи той факт, що у християнських спільнотах з давніх часів віра була пануючою в їхньому житті, він визнавав, що вона із розвитком природознавства перетворилася на приватну думку окремих осіб або товариств.

² Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1819 – 1919). – С.171,175.

¹ Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1819–1919). – С.198, 209.

Зокрема, практичний лад римського народного духу зробив свій вплив на римо-католицьку церкву, де політика постала над вірою¹. На початку ХХ ст. П.І. Лiniцький зазначав, що віра християнська підміняється практицизмом: «Свобода духу, про яку вчить християнство, замінюється егоїзмом, індивідуалізмом, під гучною назвою свободи особистості»². На відміну від наведеного прикладу, тобто моралі другого типу, російський народ (маються на увазі православні – *Н. Ш.*) відрізняється переважаючим впливом християнського духу, а не практичністю, він покладається на Всевишнього. Але здоровий глузд підказує: на Бога сподівайся, а сам працюй. Релігійний філософ підкреслював: «Віра в себе, у свої сили багато значить»; її джерелом має бути віра у моральний світопорядок і ті сили, що його підтримують. Лише на одному розрахунку не можна побудувати все своє життя. «Віра необхідна не для приспання і втрати пильності, а навпаки, для того, щоб служити твердим опертям енергії»³.

У ХІХ ст. із розвитком природничих і суспільних наук запанував науковий світогляд, породивши атеїзм. На атеїзмі у ХХ ст. проіснувала радянська влада, виробивши моральний кодекс будівника комунізму, в якому чимало запозичень загальнолюдського змісту (звісно, крім божественного) з християнського морально-етичного вчення. Професор Є.К. Дулуман, незважаючи на пануючу нині моду критикувати все

¹ Лiniцький П.І. Християнська нравственность // Труды КДА. – 1905. – II. – №6. – С. 236, 239.

¹ Лiniцький П.І. Християнська нравственность // Труды КДА. – 1905, II, №6. – С. 243.

³ Там само. – С. 251, 252.

радянське, слушно зазначає, що «рівень моралі радянського народу за загальнолюдськими мірками був високим»¹. І це факт, бо моральне виховання здійснювалося систематично: у сім'ї, дитячому садку, школі, громадських і партійних організаціях, вузах. Зрештою, моральні принципи ставали нормою поведінки, а іноді під впливом зовнішніх факторів та нестандартних обставин могли деформуватися. Отже, без дискредитації ідеї комунізму та її моралі реставрація капіталізму в сучасній Україні була б неможливою.

Російський релігійний філософ, богослов, економіст, духовний і політичний діяч початку ХХ ст. С. Булгаков розвивав ідею християнського соціалізму, яку вважав схожою з християнськими цінностями. Дарма, що практика соціалістичного будівництва в СРСР розійшлася з марксистсько-ленінським ученням, відкинути в теоретичному плані те, що висловлював Сергій Булгаков, означало б іти проти правди. Соціальні устрої від рабовласницького до капіталістичного базувалися на приниженні й експлуатації людини. Тому з погляду християнської моралі знищення такого суспільного ладу як капіталізм є виправданим. Крім того, соціалізм проголошував працю (для працездатних) джерелом процвітання, засуджував неробство, що також узгоджується з християнською мораллю, яка понад два тисячоліття впливала і продовжує впливати на різноманітні суспільно-політичні процеси. Православні духовні цінності сприяють демократизації суспільства, що для

¹ Дулуман Е. К. Место религии в решении моральных проблем // Роль науки, религии та суспільства у формуванні моральної особистості. – С. 65.

теперішньої України, яка плекає ідею побудови громадянського суспільства, є актуальним.

Попередниками нинішніх світських норм є релігійні норми моралі. Жодні з них не можна абсолютизувати або ігнорувати, так само як науку і релігію. Розум і Віра історично співіснують, що є глобальним підтвердженням закону діалектики про єдність і боротьбу протилежностей. На різних етапах історії гору брала то одна, то інша форма духовного й інтелектуального розвитку суспільства. Діалог між ними триває. Водночас, ідолопоклоніння як перед розумом, так і перед релігією недоцільні. Жодна зі сторін не повинна прагнути до монополізму в сфері духовної культури і володіння істиною. Серед учених суспільствознавців спостерігаються спроби поєднати науковий і релігійний підходи, звернення до теологічних теорій походження моралі, держави і права. Також не виникає сумніву стосовно того, що мораль як неодмінний атрибут людської спільноти тісно пов'язана з релігією – найдавнішою формою суспільної свідомості. У християнстві мораль має догматичну основу і включає в собі загальнолюдські цінності – гуманізм, добро, справедливість, чесність, милосердя і благодійність, гідність, об'єднані Любов'ю, яка є сутністю Всесвіту. Вона висловлена у Біблії: «Любіть один одного братньою любов'ю. Пошаною один одного випереджайте. ...Нікому злом за зло не віддавайте; дбайте перед усіма людьми про добро»¹.

¹ Послання Апостола Павла до римлян // Святе Письмо старого та нового завіту. – С. 202.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І СОВІСТЬ – ІНДИКАТОРИ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ

П ошук правди і справедливості супроводжує людину все її свідоме життя. Соціальна справедливість у правовій і моральній площині характеризує людські взаємовідносини, що випливають із об'єктивної природи людини та її призначення. Справедливість одночасно є етичною і правовою категорією, що виступає регулятором соціальних відносин та елементом державної політики й ідеології.

Ідеологія відіграє роль соціального інтегратора, який забезпечує суспільну згоду й підпорядкування ї, зрештою, легітимність державної влади. Багатопартійні системи у соціально і політично несформованих державах не сприяють консолідації суспільства, тому що відсутня єдина ідеологія (так звана національна ідея). Тож за слабкої, поки що, національної консолідації, як, приміром, в Україні, це призводить до руйнації політичних інститутів загалом.

Треба розрізнати зміст понять «соціальна справедливість», «справедливість» у сфері моралі, права, політичних та економічних відносин. Поняття соціальної справедливості як загальнолюдського суспільного ідеалу сягає корінням у сиву давнину, наповнюючись новим змістом кожної історичної доби.

Не прив'язуючись до комуністичної чи буржуазної ідеології, в абстрактному розумінні формування ідеалу передбачає наступні дії: передача ідеалу від старшого молодшому поколінню, засвоєння і побудова

на його основі свого суспільного ідеалу та втілення у життя (див.: Головаха Е.И., Барков В.Ю. Путь к зрелости. Идеал юных. – К., 1988. – С. 58).

У давньогрецького філософа Платона справедливість ієрархічна і стосується не сфери виробничих відносин, а певного місця у конкретному соціальному стані, на яке ніхто інший не може претендувати. Ця соціальна справедливість, на його думку, послана Богом. Аристотель справедливістю вважав середню точку між несправедливостями, приміром, прагнення еквівалентного обміну на ринку. Однак блага по справедливості повинні розподілятися відповідно до соціальних станів. За часів середньовіччя справедливість розумілась як приречення господне, при чому із визначенням соціально-класової ролі кожної верстви населення. У буржуазному суспільстві народився формальний принцип рівності (справедливості), що сприяло розвитку демократичних тенденцій. Справедливість як властивість держави і справедливість як властивість особи вперше поєднались у теорії суспільного договору англійського філософа-матеріаліста XVII ст. Т. Гоббса. Мислитель вважав, що природну несправедливість можна усунути шляхом справедливої організації суспільства. Вищим критерієм справедливості є рівність: у створенні умов праці для певної категорії, оплати за однакову працю тощо. Марксистська трактовка справедливості виводилася на основі аналізу процесу виробництва і розподілу матеріальних благ. Для соціалістичної стадії розвитку суспільства вона сформульована так: «Від кожного по здібностям (можливостях), кожному – по праці». Сучасні неоліберали справедливістю називають існування

«неурівненого надлишку», який підлягає перерозподілу¹.

Власний погляд на цей феномен висловлює В. Дубінін. Він заперечує думку про те, що Бог створив людей нерівними від природи і тому всі не можуть мати матеріальне багатство, оскільки воно розподілено ще до їхнього народження, ніби зумовивши глобальний природний дефіцит². Беручи на озброєння біблійне вчення, апологети капіталізму навчають, що капіталістичний суспільний устрій є природно-біологічним.

Апологет – активний захисник і пропагандист певних ідеологічних течій, систем, теорій і вчень.

Як наслідок, на замовлення 300 американських сімейних кланів дослідники «вирішили», що земного ресурсу не вистачить, щоб усі жили як США, а може лише один так званий «золотий мільярд», який ніби править світом. А чому б не розподілити земний ресурс по совісті і справедливості, по гуманному? Питання риторичне, більше того, світ рухається до самознищення: наркотики, тютюнопаління, пияцтво, розбещений секс, СНІД, атипічна пневмонія... В. Дубінін каже категоричне «ні» природному глобальному дефіциту, стверджуючи, що несправедливість і бідність у суспільстві породжена егоїстичною мораллю меншості стосовно більшості³.

¹ Амирова Р.И. Социальная справедливость: история и виды // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. – С. 71-73.

² Дубинин В. Восстание совести, или Как жить так, чтобы всем и каждому было хорошо? – С. 115.

³ Там само. – С. 117-118.

На нашу думку, питання залишається відкритим, тому що справедливість у всезагальному масштабі і, зокрема, в Україні, на жаль, не є базисним моральним законом держави, про неї лише балакають, аби пригасити масове невдоволення її відсутністю як у правовій, так і в духовно-матеріальній сферах. А дарма, бо переважна частина українців важливу роль у встановлення справедливості надає державі, від того формуючи своє ставлення до неї. Згідно з соціологічними опитуваннями, вони підкреслюють нечесність влади, корумпованість чиновників і т.д.¹. Отже, розуміння справедливості відбиває сукупність моральних цінностей, що домінують у державі. Звідси, існують різні уявлення про справедливість.

Деонтологія (гр. потрібне, необхідне + логія) – розділ етики, що вивчає проблеми обов'язку, сферу обов'язкового, моральні вимоги та співвідношення між ними. Деонтологічна концепція справедливості надає переваги універсальним правам людини перед зумовленими культурно-історичними поняттями добробуту.

Соціологічний аналіз розуміння справедливості у масовій свідомості громадян Росії, України, Казахстану та Білорусі засвідчує співіснування радянських (колективізм, взаємодопомога, чуйність) та ліберально-демократичних цінностей (індивідуалізм, егоїзм, конкуренція, особиста ініціатива та ін.)². А народ прагне іншої справедливості, зокрема, поведження з усіма за однаковими правилами. До цього може спонукати

¹ Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К., 2007. – С. 210.

² Кирюхин Д., Щербак С. Представления о справедливости в России и в Украине: повседневность и идеология // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №1. – С. 137, 140.

почуття людської гідності, совість як вияв моральної самокритики, що підказує людині, в чому її помилки, недоліки, успіхи, творить власний суд і покарання. Тобто, наголосимо, повинен бути розумний компроміс радянських і нинішніх ліберально-демократичних цінностей, що прийшли із Заходу і продиктовані сучасною добою.

З метою пом'якшення негативних наслідків соціальної несправедливості в капіталістичній Україні створюються різноманітні благодійні організації і фонди. За даними Міністерства юстиції, їх нараховується 1033; у 29% з них у назві фігурує термін справедливість. Крім персональних коштів деякі організації залучають добровільні пожертвування для розв'язання гострих соціальних проблем. У програмних і статутних документах, соціальній рекламі багатьох благодійних фондів поняття «мораль» і «справедливість» складають сутність їхньої діяльності. Наприклад, фонд «Допомога Україні» (м. Львів) задекларував утвердження «принципів християнської моралі: правди, справедливості, доброти, працелюбності»; «Український Жіночий Фонд» (м. Київ) прагне «відігравати активну роль у процесах розбудови демократичного суспільства, яке забезпечує рівність, справедливість та реалізацію людських прав шляхом підтримки громадянського суспільства через надання фінансових можливостей»; фонд «Дитинство» (м. Кам'янець-Подільський) ставить за мету «переконати громадськість, що справедливість існує»; «Благодать» (м. Київ) у своїй діяльності керується принципами: «порядність, відповідальність, прозорість та справедливість,

професійність, результативність»; «Духовне відродження Закарпаття» (м. Ужгород) працює заради поглиблення принципів справедливості в суспільстві» та ін.¹ Наведені приклади свідчать про широкі можливості прояву справедливості у суспільстві.

Поняття «совість» також з давніх-давен служило предметом філософського дискурсу. Вже згадуваний мислитель Платон вважав совість і мораль вродженими, які існують поза нашими почуттями і пізнанням. Його погляди поділяли і розвивали інші філософи-ідеалісти й теологи, наголошуючи на божественному походженні совісті. Відмінну від попередніх інтерпретацію совісті знаходимо у Гегеля, зокрема як внутрішнього прояву розумової діяльності². Філософи-матеріалісти домарксівської доби давали природничо-наукове обґрунтування совісті як набутої у процесі життєдіяльності. Декарт вважав, наприклад, що совість базується на внутрішніх переконаннях людини. На думку Демокрита, людина повинна контролювати свою поведінку, думки, почуття і викривати власні помилки, аніж критикувати інших людей. Матеріаліст Спіноза вважав совість продуктом людського життя і виховання. Подібним чином моральні поняття трактували англійський мислитель Дж. Локк і французькі матеріалісти XVIII ст., німецький філософ Л. Фейєрбах мораль вважав суспільним явищем, для пояснення якої повинно

¹ Суровцева І. Ю. Категорія справедливості в програмних документах українських благодійних фондів//Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. – С. 384-387.

² Бербешкина З.А. Совесьть как этическая категория. – М., 1986. – С. 7-8, 13.

бути щонайменше дві людини, отже, не можна відгородитись у своїх потаємних думках від іншої людини поза самого себе¹.

За марксистською концепцією совість є виявом моральної самосвідомості і соціальної суті людини, а тому має історичну зумовленість. У квазікапіталістичному суспільстві, що будується в Україні з 1991 р., панує моральний нігілізм і правлять торговельні відносини, де продається все, навіть честь і совість, втрачено діалектичний зв'язок між індивідуальною і громадською совістю, коли людина не здійснює самоконтролю своєї поведінки, вчинків, не зважає на їхній суспільний резонанс¹. Тому висока моральна зрілість і совість набувають у наш час особливого значення, оскільки в період так званих реформ від початку 90-х рр. ХХ ст. вони втрачені спочатку партійною елітою, від якої «заразилися» середні та нижчі прошарки суспільства. Ні-ні, я не обмовилась, адже старе як світ, прислів'я «Риба гниє з голови» досі ще ніким не спростоване. В українському суспільстві, розділеному на багатих, супербагатих і бідних, розуміння совісті, моралі та справедливості не збігаються. Що для одних є ганебним, нечесним, інші вважають нормальним. Але ж, крім особистої оцінки і самооцінки, існує суспільна мораль, яка відіграє суттєву роль у формуванні індивідуальних моральних інтересів. Совість, як і мораль, – явища суспільні, отже, совість людини керується розумом і громадською думкою. Не роби нічого непристойного, не через страх, а з почуття обов'язку

¹ Там само. – С. 19.

¹ Бербешкина З.А. Совесть как этическая категория. – С. 30.

утримуйся від поганих вчинків – підказує совість. Вона не є вродженою, як вважали ідеалісти, а є відображенням специфічного взаємозв'язку особи і суспільства. Тому виховані люди завжди відчувають відповідальність за наслідки своїх дій, у випадку якихось помилок або інших хибних дій їх мучить совість.

Визнаючи важливу роль совісті та справедливості у системі людських стосунків і у державі загалом, можна сформулювати рецепт для їх генерації:

- зупинити деградацію та моральне спустошення, базуючи державну політику на принципах соціальної справедливості, рівності у правовому й економічному просторі, поваги честі й гідності кожного громадянина не на словах, а в дії;

- звести до культу принцип взаємозв'язку совісті з обов'язком, відповідальністю, честю, справедливістю і щастям;

- взяти до керівництва положення статуту Міжнародної організації праці (МОП) про те, що «загальний та міцний мир може бути встановлений лише на основі соціальної справедливості».

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА БЛАГОДІЙНОСТІ ЯК ПРОЯВУ МИЛОСЕРДЯ І ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

Милосердя і прагнення чинити добро притаманні людству здавна. Гуманізм, доброта, любов до ближнього проявлялись у реальних справах, зокрема, у благодійності, тобто безкорисливій допомозі тим, хто її потребував. Благодійність, допомога нужденним раніше називалась філантропією (грец. *phileo* – люблю, *anthropos* – людина). У наш час більш уживаними є терміни благодійність (доброчинність), меценатство, спонсорство (*sponsor* – попечитель, організатор). Історія, як універсальна наука про минуле життя людства в усіх його проявах, дає можливість проаналізувати і цей сегмент суспільної практики. Ще у стародавньому світі існувала доброчинність: багаті в Афінах, Римі та інших містах роздавали бідним їжу в певні дні, а то і щоденно підгодовували. Бідні, але вільні громадяни Риму мали право жити за рахунок державної скарбниці, подібна підтримка надавалася й у грецьких містах.

З часом, коли патріархальні відносини відходили у минуле, незаможні почали висловлювати невдоволення своїм становищем, що змушувало правителів піклуватися про них, запроваджувати продаж хліба за нижчими цінами. Отже, існувала державна і приватна благодійність. «Страх і політичні мотиви були стимулом

благодійної діяльності багатих християн і єпископів Візантійської імперії»¹, – зазначав П. Лафарг. У Швейцарії та Франції набули поширення так звані «економічні супи для бідних» (початок XIX ст.), які були вигідними обом сторонам: бідним – дешево харчування, багатим – спокій у країні².

У вітчизняній історії християнське милосердя та жебраколюбство (так у давнину називали соціальну підтримку) також відомі ще з князівської доби (X–XIII ст.). До XVIII ст. справою опіки бідних займалися церкви і монастирі. Найбільш масовими благодійними організаціями були церковнопарафіяльні попечительства, які влаштовували дитячі притулки, безкоштовні їдальні. Їхня діяльність регулювалася положенням про парафіяльні попечительства і церковні братства (1864 р.). Історія знає чимало прикладів прояву християнських чеснот з боку церков і монастирів, особливо під час епідемій, природних катаклізмів, воєн¹. Зокрема, під час Першої світової війни під егідою Червоного Хреста при церквах відкривалися шпиталі, надсилалися необхідні речі для солдатів на фронт, надавалася допомога їхнім родинам, духовні академії Російської імперії, у т.ч. Київська, відраховували на лікування поранених 3% від платні викладачів і разові пожертви від студентів².

¹ Лафарг П. Благотворительность. Пер. с нем. под. ред. М.В. Гельбота. – Одесса, 1905. – С. 24.

² Там само. – С. 35.

¹ Заштовт Т. Милосердя як один із проявів християнської моралі // Острозька академія. Наук. записки. – Т. III. – Острог, 2000. – С. 28-29.

² Степаненко А.В. Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны. // Проблемы історії України XIX – початку XX ст. – К., 2002. – Вип. IV. – С. 140, 142-143.

Система державної підтримки бідних оформилась у 1775 р. із заснуванням спеціальних органів під назвою «Прикази громадської опіки». З часом для позначення цього процесу застосовувалося світське поняття «благодійність», що, укупі з державною опікою, приватною і християнською благодійністю стало означати суспільну допомогу.

Прикази громадської опіки вперше на державному рівні намагались вирішувати, і частково вирішували, проблеми надання соціальної допомоги. На зміну їм прийшли земства, які, крім іншого, піклувалися про неімущих, бідних і сиріт, хоча ці функції вважались не обов'язковими, а факультативними. Благодійною діяльністю також займалися міські громадські управління. Важливим джерелом фінансування видатків на соціальні потреби були пожертвування добродійників та різноманітних громадських організацій. Благодійність в Україні як реалізація громадянської позиції, поряд з давно існуючою церковною, стала помітним суспільним явищем у ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період стрімко відбуваються соціально-економічні перетворення (розпад феодално-кріпосницької соціально-економічної системи, зародження і розвиток капіталістичних виробничих відносин після скасування 1861 р. кріпосного права, що супроводжувалися зростанням чисельності зубожілого і безробітного населення, яке потребувало соціального захисту). Одночасно на теренах Російської імперії, куди входили тодішні 9 українських губерній, мав місце вплив європейських цивілізаційних форм соціальних відносин. Обидві

обставини сприяли активізації благодійності спочатку у вигляді приватної ініціативи представників освіченого дворянства, що слугувало одним із засобів його самоідентифікації. Згодом вона набула поширення у різних соціальних колах як прояв громадянської активності, самоорганізації та православного милосердя. Уряд заохочував індивідуальну добродійність, утворення філантропічних об'єднань, міських і земських дільничних опікунських рад тощо.

Світське благодійництво, особливо у першій половині XIX ст., перебувало під контролем монарших осіб, з 1862 р. розглядом справ про створення відповідних товариств, затвердженням статутів займалося міністерство внутрішніх справ, міністр якого з 1869 р. набув прав самостійно затверджувати статути приватних і громадських благодійних установ. Це спростило порядок і скоротило терміни заснування подібного роду організацій, що позитивно позначилося на їхньому кількісному зростанні і практичній роботі. Бюрократизація у справі добродійності і надалі звужувалась аж поки в 1897 р. благодійність було віднесено до компетенції губернаторів і затверджено «Примерный устав обществ пособия бедным». Таким чином, прийнявши статут, заснувати благодійне товариство можна було без зайвих організаційних клопотів¹. Проте і надалі, навіть після ухвалення тимчасових правил про

¹ Ульянова Г. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. – С. 101-102.

товариства, союзи і зібрання (1906 р.), діяльність громадських об'єднань пильнувалась державою, оскільки по вертикалі влади все доповідалося «нагору»², тобто вони були вільними від держави, але не повністю від контролю влади.

Доброчинність, зокрема земських установ, здійснювалася на добровільні приватні пожертви. Приміром, на облаштування притулку для калік і бездомних землевласниця Клименко у 1890 р. подарувала Полтавському повітовому земству свою садибу¹. У 1911 р. Н. Алексеєнко пожертвувала Катеринославу (нині Дніпропетровськ) дві земельні ділянки і капітал (652 тис. руб.) для облаштування дитячої лікарні «дітям християнського віросповідання», утримання жіночої богадільні та ін. Того самого року член Державної думи кн. В. Волконський пожертвував 225200 руб. на облаштування й утримання в Житомирі очної лікарні «для християн». Боротьба з бідністю була одним із завдань благодійних товариств, які інколи за браком коштів зверталися по допомогу до міських і земських установ. Міська громадськість періодично, переважно напередодні релігійних свят, опікувалася сиротами, бездомними, інвалідами, збираючи пожертви, проводячи лотереї тощо.

У благодійних заходах брали участь підприємці – новий соціальний прошарок суспільства, що утворювався в капіталістичній формації. Вони влаштовували благодійні вечори, концерти, інші

² Там само. – С. 187.

¹ Ульянова Г. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. – С. 103, 104, 108.

культмасові заходи. В одному з розвинених промислових центрів України – Катеринославі – на початку ХХ ст. проходили благодійні вистави п'єси «Бурлак» І.К. Карпенка-Карого у виконанні трупи М.К. Садовського. 4 березня 1912 р. підприємці надали приміщення Комерційного зібрання для проведення концерту, організованого катеринославською філією товариства «Просвіта». Багато хто із заможних городян, крім купівлі вхідного квитка, вносив пожертву, загальна сума якої становила близько 700 руб. У Катеринославі в 1887-1914 рр. функціонувала їдальня для бідних. Цікаво, що засновувалася вона для людей християнського та іудейського віросповідання. На цю благодійну справу родина покійного підприємця єврея Кравцова пожертвувала 10 тис. руб. Як бачимо, етнорелігійна диференціація в даному випадку не мала місця, хоча іноді простежувалась у діяльності благодійних товариств¹. У 1912 р. в Катеринославі діяло 63 різноманітні навчальні і громадські об'єднання соціального, освітнього, економічного, культурного, у т.ч. релігійного (православного) спрямування (утворені у 80-х рр. ХІХ ст. і проіснували до 1914 р.): Община сестер милосердя Червоного Хреста, Єпархіальне попечительство про бідних духовного звання, Катеринославський єпархіальний комітет православного місіонерського товариства, Катеринославське відділення Імператорського

¹ Ульянова Г. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. – С. 200-201.

православного Палестинського товариства, Братство святого Володимира при Катеринославській духовній семінарії². Тут наведені характерні приклади доброчинності, однак питання цим не вичерпується. Її вивчають і пишуть про неї багато дослідників у своїй інтерпретації¹. У сучасній науковій літературі неоднозначно оцінюється цей суспільний феномен: від визначення як супутника капіталістичного ладу до надання йому ознак громадянського суспільства. Вважаємо, що і в одному, і в іншому є раціональне зерно. Прийнятними є також висновки щодо мотивації благодійності: від християнських чеснот до особистої і групової самоідентифікації у підприємницькому середовищі, згодом – до політичних амбіцій. В цілому маємо визнати, що зусиллями громадськості та благодійників компенсувалася нерозвиненість державних форм соціальної опіки.

Наведена коротка характеристика регламентації благодійної діяльності засвідчує зацікавленість у ній держави, церкви, громадськості та приватних осіб. З одного боку, це свідчить, що проблема надання підтримки різним категоріям населення загострилась у період зародження та розвитку капіталізму, внаслідок чого відбувалася різка соціальна диференціація суспільства. З іншого, –

² Там само. – С. 196-198.

¹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Дис. ... канд. іст. н. – К., 2003; Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: Дис. ... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2006; Молчанов В.Б. Життєвий рівень населення Правобережної України (1900–1914). – К., 2005; Ковалинський В.В. Меценати Києва. – 2-е изд., доп. – К., 1998.

демонструє відповідні зрушення у суспільній свідомості щодо необхідності змін у формах соціальних відносин, стримування зубожіння з метою запобігання соціальним конфліктам. Зазначені об'єктивні та суб'єктивні чинники надання соціальної допомоги сприяли поліпшенню соціального клімату в капіталістичній державі, хоч вирішити проблему бідності не вдалося, та й ніхто такої мети не ставив.

Докорінна зміна ситуації в цій сфері відбулася після повалення самодержавства і революційних змін 1917 р. у політичному та соціально-економічному устрої, утворення на уламках колишньої Російської імперії радянських соціалістичних республік, у т.ч. УРСР. У соціалістичній системі функції соціального забезпечення громадян виконувала держава, отже благодійність як явище соціокультурного життя історично себе вичерпало, оскільки змінилася соціальна природа влади, зник різкий поділ на багатих і бідних, жебрацтво і безпритульність деякий час залишалися як рудименти. В сучасній Україні відроджується благодійність і меценатство, оскільки колесо історії повернулося назад, до капіталізму. Отже, історичний досвід доброчинності може бути використаний у теперішніх складних умовах соціально-економічної нестабільності. Він засвідчує, що вирішення гострих соціальних проблем можливе не лише через залучення державних структур, а й громадських організацій, трудових колективів і приватного капіталу.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ СТУДЕНТІВ

Молодь зазвичай асоціюється з поняттям «покоління», тобто сукупності людей з певними характеристиками, зокрема віковими, рівнем життєвого досвіду, спільністю цілей та ідеалів. Покоління виконують соціально-історичні функції, інакше кажучи, розвиток суспільства відбувається через зміну поколінь, пов'язаних у часі і просторі. Місія кожного з них полягає у збереженні здобутків попередників, їх примноженні і передачі майбутнім поколінням. Отже, на них лежить відповідальність, яку країну вони будують і що передають нащадкам (з цієї категорії ми виключаємо нинішню буржуазію, олігархів, які знають, що передадуть своїм спадкоємцям). Приміром, ми чітко уявляємо воєнне покоління людей або покоління часів горбачовської перебудови, нове покоління незалежної України, між якими існують зв'язок і суперечності, викликані різними соціально-економічними умовами, ідеологіями, ідеалами, цінностями та ін.

До нинішнього покоління ми відносимо осіб, народжених у 80-х роках ХХ ст. і дещо ближче. Ця умовна межа пояснюється тим, що вони приблизно з десяток років виховувалися на морально-етичних принципах і цінностях радянської соціалістичної

системи, а потім – на невизначених. Ті, хто народився після 1991 р., є продуктом (даруйте на слові) антигуманної, антилюдської виховної парадигми, бездушного інтелектуалізму. Неутвердженість у соціумі, відірваність від національних коренів, які є питомим матеріалом традиційної моралі, зумовили духовний вакуум у їхньому середовищі. І старше, і молоде покоління є свідками того, що в Україні державний інтерес не узгоджується із суспільним, повсякчасно спостерігається соціальна аномія (безнормність): правовий нігілізм, нелегальні шляхи збагачення, прикриття неформальних інститутів формальними, корупція, криміналізація формально узаконеного бізнесу, зокрема, у видобуванні та продажу природних ресурсів...¹. Аномія призводить людей до дезінтеграції, невпевненості у суспільно-політичних орієнтаціях та соціальної напруженості. Соціологами такий стан називається соціальною патологією. Це зумовлює різне сприйняття старшим і молодим поколіннями того, що відбувається у теперішньому так званому транзитному суспільстві. Навіть сам термін «транзитне» ніби підкреслює, що очікувані позитивні зміни – демократія, свобода, вільний вибір, верховенство права, ринок тощо – «проїхали» повз нас без зупинки, оскільки жодна не стала нормою життя для всіх загалом і кожного окремо.

Сьогодні вести мову про місію поколінь конче необхідно, існує навіть напрям у науці з вивчення історії крізь призму поколінь. Перед молоддю

¹ Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – С. 66.

завжди гостро стоїть питання: до чого прагнути, навіщо жити і працювати? Сучасне безідейне суспільство дає однозначну відповідь, яка лежить у матеріальній площині: мати багато грошей (не обов'язково чесно зароблених), щоб жити «на широку ногу». Приблизно так вважає більшість теперішньої молоді, не замислюючись, що не хлібом єдиним сита людина, їй потрібна ще й духовна сила, культурне, моральне середовище, де вона почувалася б комфортно. Людина є соціальною істотою внаслідок відображення нею у своїй свідомості суспільних відносин, що склались історично. Тому кожне нове покоління опиняється у соціальній структурі з сформованою економічною системою, рівнем культурного розвитку, суспільних відносин, ідеологією, сукупністю потреб, матеріальних і духовних цінностей, які зумовлюють мотивацію конкретних дій, вчинків.

Ціннісні орієнтації, зокрема морально-етичні, відіграють роль регуляторів індивідуальної і колективної поведінки громадян. Кожен індивід малює для себе ідеальну модель життя залежно від рівня освіти, психологічних особливостей, соціокультурних факторів, ціннісно-нормативних засад суспільства. Проте його ціннісні орієнтації не завжди перебувають у гармонії з цінностями тієї системи, в якій він проживає. Це стається внаслідок цілеспрямованого відбору цінностей, а також впливу загальнокультурних цінностей інших суспільних систем, які можуть бути протилежними його природному середовищу¹.

¹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – С. 91.

Розрізняють цінності суб'єктивні (установки, оцінки, заборони, цілі) та предметні, що використовуються при протиставленні добра і зла, справедливості й несправедливості тощо. Справжнім цінностям у сучасному українському контексті важко пробитися до людей крізь різноманітні національні, націоналістичні, політичні, етнічні, геополітичні, світоглядні постулати, що хаотично мігрують у суспільному житті. Протоієрей Микола Забуга запевняє, що духовне відродження має базуватися на православних цінностях, закладених у Святому Письмі і Священному Переданні: любов до Бога і Батьківщини, дієва любов до ближнього, моральні та етичні норми, батьківські та синівські обов'язки, смирення, неприйняття гріха у будь-якому прояві. Зараз у людей є вибір: як діяти, кому і чому вірити, які моральні цінності сповідувати. Тому особливо молоді, яка обирає свій життєвий шлях і орієнтири, важливо не забувати, що коли є вибір – це важко, а коли його немає – це страшно¹.

Сьогодні залишається актуальною сентенція: усе пізнається у порівнянні. Порівнюючи з радянським минулим, побачимо, що перед молоддю, з одного боку, відкрилося більше шляхів для самореалізації, але з іншого – немає впевненості у їх досягненні, зокрема, чесним шляхом. Саме на цьому етапі відбувається зміщення духовно-моральних орієнтирів, зникає довіра до влади, упевненість у

¹ Забуга М. Православні цінності в сучасному українському контексті // Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 21 березня 2003 р. – С. 87, 89.

майбутньому. Такий перманентний стан соціальної депресії викликає цинізм і, врешті, спричиняє бездуховність. Щоправда, з'явилася поліфонія риторики: з вуст біло-блакитних можновладців звучать оптимістичні нотки, бо здогадалися, що досягти ефективності суспільного виробництва можна завдяки підвищенню продуктивності праці. Попередня, помаранчева влада теж обіцяла «український прорив» – та не судилося. Пропаговані переваги західного способу життя, споживацькі ідеали капіталістичного суспільства, європейські цінності (автономність особи, культ грошей і матеріальних благ) у зв'язку з прагненням вступу до Євросоюзу, не мають історичного коріння в українському суспільстві (мова про українців як державоутворюючий субстрат). Споконвічно загальноприйнятими моральними нормами українців були і залишаються любов до рідного краю, Батьківщини, повага до людини праці, шанобливе ставлення до батьків, молоді до людей похилого віку, бережливе ставлення до природи, національної історії тощо. У їх основі закладені основні християнсько-демократичні цінності: доброта, справедливість, гуманізм, правда, чесність, людська гідність. Для віруючої людини, крім зазначеного, сенсом життя є повсякденне виявлення любові до Бога, що по суті засвідчує якість його душі. Любов до Бога органічно сполучається з любов'ю до ближнього, милосердям і добродійністю. Отже, любов є системоутворюючою категорією християнської моралі.

Соціологи досліджували ціннісні орієнтації жителів України, розуміючи під цінністю

переконання людини у важливості для неї певної речі, об'єкта, явища та ін. Цінність передбачає небайдужість людини до того, що відбувається, але цінність не завжди спонукає до дії. З десяти визначених цінностей до моральних (умовно) можна віднести універсалізм (захист благополуччя всіх людей, природи, толерантність), доброзичливість (збереження і примноження добробуту осіб, з якими часто спілкуємося), відданість і поважне ставлення до культурних, релігійних традицій, конформність (не робити вчинків, які б завдали шкоду іншим людям або порушували соціальні вимоги і правила)¹. Згадані цінності акумулюються всезагальним неписаним правилом – роби людям добро. У наукових колах точаться дискусії про онтологічний (онтологія – наука про буття) статус добра і зла. Одні вчені вважають, що у людини від природи закладено добро і що дія руйнівних факторів стає імпульсом до творення, і навпаки. Інші твердять, що ні тваринам, ні людині не притаманні інстинкти агресії від природи, вважаючи зло породженням людської думки, прагненням влади та володіння чим-небудь, що насправді є історичною недосконалістю людини і суспільства. Звідси випливає, що інтелект і культура здатні стримувати агресивну поведінку не лише у міжлюдських стосунках, а й із довкіллям. Отже, у річищі моралі гостро актуалізується питання екології. Термін «екологія», що означає науку, яка вивчає умови існування живих організмів у їх взаємозв'язку між собою і оточуючим

¹ Українское общество в европейском пространстве. –С. 228 – 229.

середовищем, нині набрав широкого змісту. Дотично до теми моралі його застосовують для означення внутрішньої суті людини, що проявляється у ставленні до природи і самого себе, і визначають як «екологія душі». Зміст цього поняття становлять такі моральні якості як доброта, чесність, милосердя, доброзичливість, скромність. Ці категорії об'єднуються поняттям духовності, що проявляється у підпорядкуванні своїх дій не лише прагматичним цілям, а й моральним нормам, які є найціннішим культурним надбанням людства. У новому капіталістичному порядку, що стихійно встановлюється в Україні, духовність нівелюється меркантильністю, культивується нетерпимість, заздрість, агресивність, жадоба речей і насолод, екологічний нігілізм. Ми є свідками бруталного порушення гармонії людини і природи, що приховує у собі небезпеку загальної катастрофи. Вона є очевидною, оскільки швидкий індустріальний та інформаційний розвиток суспільства, на жаль не корелюється із розвитком людського духу – невловимої субстанції, яка робить індивіда душевною або навпаки, бездушною і байдужою істотою¹. Настав час копіткої роботи з виховання морально-екологічних імперативів (імператив – стандарт, еталон) поведінки, наповнення моральним змістом екологічної глобалістики. Для цього треба рухатись у напрямку зміни пріоритетів і життєвих цінностей від матеріально-споживацьких до духовних, дотримання морально-екологічних

¹ Кушнір М. Екологія душі в контексті духовно-практичної діяльності людини // Острозька академія. Наукові записки. – Т. III – Острог, 2000. – С. 159-161.

принципів у повсякденній і виробничій практиці, розвитку і пропаганди етики ненасилля, що є найвищим моральним ідеалом. Головною метою нинішнього покоління людей повинно стати співробітництво, компромісність і злагода між людиною, суспільством і природою, екологізація економіки, науки і науково-технічної галузі загалом².

Ця парадигма перебуває у тісній залежності від системи людських потреб, які формуються на основі інтересів та матеріальних і моральних цінностей. Сучасні соціологи і психологи застерігають від спрощеного підходу до визначення природи людських потреб, наголошуючи на необхідності врахування можливих деформацій як у матеріальній, так і духовній сферах. Аби розмежувати людські потреби, варто з'ясувати їхню структуру. Насамперед, це вітальні (від лат. *vita* – життя), тобто біологічні потреби, що забезпечують існування людини (вода, їжа, сон, температурний комфорт, зовнішня безпека та ін.); соціальні потреби – належність до певної соціальної категорії, де людина проявляє себе і користується увагою і повагою, при чому соціальні потреби поділяються на такі, що усвідомлюються людиною як належні йому права, тобто потреби «для себе», і потреби «для інших», що усвідомлюються як обов'язки. Потреби «для себе» і потреби «для інших» взаємопов'язані та спонукають людину діяти згідно з нормами, прийнятими у даному суспільстві, які формуються під впливом історичних, економічних,

² Кошелева В. Экология и нравственность // Общественные науки и современность. – 1993. – №1. – С. 155-157, 159.

національних та інших факторів. У сукупності вони знаходять відображення в законах, моральних правилах, ідеології, що панує в конкретному суспільстві. Зазначені норми закріплюються у свідомості людини, завдяки чому стають її так би мовити «другою натурою» і на підсвідомому рівні керують поведінкою. Завершують групу базисних потреб людини потреби ідеальні або пізнавальні (пізнання дійсності, пошуки та усвідомлення свого призначення на планеті). Немає сенсу доводити, що біологічні та матеріальні квазіпотреби (лат. quasi – нібито) в одязі, їжі, житлі та інших речах не належать до духовних, ідеальних, тоді як потреби «для інших» характеризують здатність людини до самопожертви, співпереживання, дій усупереч власним вигодам та інтересам. Духовно багата людина сполучає в собі прагнення до добра і потребу пізнання (прагнення істини). Вітальні, соціальні та пізнавальні потреби залежно від доміанти можна поділити на потреби збереження і потреби розвитку. Перші задовольняються у межах існуючих суспільно-історичних норм, другі – перевищують норми, оскільки людські потреби безмежні¹. А тому прагнення їх задовольнити повинно базуватися на врахуванні реальних і потенційних можливостей. Приміром, студентові прагнути у матеріальних статках того, що має бізнесмен або академік, означає марити, заздрити, адже на цій стадії його життя це недосяжно. Формувати свої потреби і визначати можливості їх задоволення необхідно з урахуванням свого віку і

¹ Симонов П. В., Ершов П. М., Вяземский Ю. П. Происхождение духовности. – М., 1989. – С. 10-12.

соціального становища. Тоді стандарти життя відбиватимуть власні людські якості як професіоналізм, креативність мислення, моральні принципи, завдяки чому можна отримати бажане.

Крім базових, фахівці називають ще допоміжні потреби: потреба в озброєності і подоланні перешкод (воля). Перша з них виявляється у прагненні до вдосконалення, розвитку здібностей, накопиченні сил з метою створення умов для можливого контролю і впливу на зовнішнє середовище. Це досягається напруженою цілеспрямованою працею, засвоєнням норм суспільної моралі, усвідомленням власної відповідальності за вчинки, що регулюється не лише законами, а й совістю. Потреба подолання перешкод, що іменується волею, призводить до досягнення або недосягнення кінцевої мети (у професійній діяльності це і конкурентна боротьба). Симбіоз двох названих потреб визначає характер людини: спокійний, незалежний, упевнений, вольовий або невпевнений, залежний від покровителів, млявий, лінивий¹. Враховуючи загальну характеристику потреб, можна зробити висновок: *людська особистість – це композиція та ієрархія її потреб.*

Кожна молода людина прагне стати особистістю, шукає свої ідеали й орієнтири, моральні авторитети і, без сумніву, надасть переваги випробуванім історією загальнолюдським цінностям, які забезпечать збереження цивілізації і взагалі життя на Землі. Важливим кроком на цьому шляху є вибір

¹ Симонов П. В., Ершов П. М., Вяземский Ю. П. Происхождение духовности. – С. 16.

професії. У цій справі частина молоді, не маючи життєвого досвіду й не досягнувши справжньої соціальної зрілості, керується уявленнями про майбутнє суспільство і своє місце в ньому. Помилка у власній профорієнтації може служити фактором затримки кар'єрного росту, невдоволення собою, зрештою, пошуком іншої роботи, не виключаючи, що і вона буде не до душі. Тому робити такий життєво важливий крок необхідно свідомо, а не так, як пише у жартівливій студентській енциклопедії Ю. Шанін. Абітурієнтів за вибором майбутньої професії, а значить і студентів, він поділив на три категорії: самокеровані – самі обрали спеціальність, керовані батьками і взагалі некеровані – не важливо за яким фахом, аби отримати диплом про вищу освіту².

Абітурієнт – з лат. «той, хто має піти», тобто випускник школи, який її полишає і прагне стати студентом.

Сподіваємося, що наші студенти належать до першої категорії, є носіями непідробних суспільних ідеалів, і навчаються, дотримуючи найголовніших моральних правил: чесність, порядність, справедливість, вимагаючи того від інших.

Одним із порушень морально-етичних норм студентської поведінки є користування шпаргалками (термін запозичений російською мовою від української та польської у XVII ст.; шпаргалками називали старі списані аркуші, а в Стародавній Греції «спарганон» – пелюшки, лахміття). Студент, який ними користується, подібний до ілюзіоніста, що покладається на спритність рук, до того ж, обдурює не педагога, а самого себе. (Див.: Малу студентську енциклопедію Ю. Шаніна).

² Шанін Ю. Мала студентська енциклопедія. – К., 1979. – С. 9-10.

ШЛЯХ ДО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ

Визначивши студентство найбільш чутливою і мобільною соціальною категорією, яке невдовзі стане основною інтелектуальною силою в державі, варто замислитися над вирішенням тих проблем, які стоять на заваді формування його соціальної зрілості та становлення особистості. Для цього замало лише озброїти студентів знаннями. Закон України «Про вищу освіту» головними завданнями вузу визначає: «Забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України»¹.

На практиці маємо напівзреформовану навчально-виховну систему, похапцем нав'язаний Болонський процес. Як бачимо, транзит проїхався й по вищій школі. Задеклароване створення інтегрованого освітнього простору відбувається без урахування вітчизняного педагогічного досвіду, з легковажним ставленням до гуманітарної складової у навчальних програмах. Водночас розуміємо, що гуманітарна освіта забезпечує фундамент ідентифікації та самоідентифікації людини. Вона формує гносеологічні засади її взаємодії зі світом, морально-етичні принципи, критерії оцінки подій і діячів, країн, моделей поведінки. Сучасна освіта

¹ Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002р., №2984–III (із змінами і доповненнями). – Р. V, ст. 22.2.

вимагає відходу від полярності й наближення до мультиверсуму цінностей, що можливо за умови прищеплення молоді почуття людської гідності та вироблення навичок самостійного критичного мислення. Натомість, аналізуючи програми навіть спеціальних морально-орієнтованих, культурологічних, історичних дисциплін, спостерігаємо їх штучність, відірваність від нагальних потреб сьогодення. Хто в цьому винен і що робити – одвічні запитання людства. Відповідь відома: недосконалість суспільного виховання, яке сьогодні потребує докорінної зміни у напрямку посилення моральної складової. Щодо цього вітчизняна педагогіка надає чіткі орієнтири. Ще за часів Київської Русі в основу морального виховання покладено поняття страху Божого. Історико-культурні, літературні, педагогічні пам'ятки XVI–XVII ст. засвідчують гуманістичну спрямованість виховання. Виховну місію в душі християнської моралі здійснювали відомі церковні та релігійні діячі минулого: І. Вишенський, П. Могила, М. Шашкевич, Я. Головацький. Викладачі й випускники Київської духовної академії як носії православної моралі впроваджували її через масову духовну періодику («Воскресное чтение», «Православное обозрение», «Руководство для сельских пастырей» та ін.). Відомий український історик М. Костомаров також вважав за необхідне враховувати у виховному процесі традиційну релігійність українців¹. У радянський період

¹ Кругляк М.С. Місце релігійних виховних традицій у формуванні духовності особистості // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). – Ч.

абсолютизація атеїстичного виховання змінила виховну парадигму, орієнтуючи на світські, загальнолюдські моральні цінності. Отже, не варто безапеляційно заперечувати у тогочасній виховній системі наявності справді гуманістичних елементів, заснованих на особистому несприйнятті радянської влади. Чимало педагогів-практиків і вчених того часу зробили вагомий внесок у розвиток педагогічної думки. Зокрема, зірка першої величини у вітчизняній педагогіці В.О. Сухомлинський у виховному процесі виділяв чотири культу: культ Вітчизни, Людини, Книги та Рідного слова, які формують високі моральні якості молоді особи¹.

Один із творців української освітньо-виховної системи Г.Г. Ващенко також надавав важливого значення морально-етичній складовій національного виховання. Він вкладав у нього, поряд з іншим, оволодіння народною мораллю, готовністю жити за принципами гуманізму. На його переконання, виховання повинно базуватися на християнській моралі та духовних цінностях українського народу². Педагог-гуманіст зазначав, що виховний ідеал залежить від державного устрою, світогляду, рівня розвитку культури, релігійних, національних особливостей. Критикуючи

II. – С. 49-50; Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). – С. 368.

¹ Деркач В.Ф. Живуть ідеї В.О. Сухомлинського // В.О. Сухомлинський і сучасні проблеми особистісно зорієнтованого виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 травня 2000 р. – К., 2000. – С. 46.

² Свириденко О. Проблеми морального виховання у творах Григорія Ващенка / У кн.: Г.Г. Ващенко – видатний педагог національного відродження України. – Черкаси, 2003. – С. 86-87.

більшовицький виховний ідеал, Г.Г. Ващенко віддавав належне чіткості, великій увазі керівництва СРСР і союзних республік до справ виховання молоді. У розробленій ним педагогічній системі переважають християнські моральні цінності, окреслені у книгах Святого Письма. Він приписував вселюдський характер загальноєвропейському виховному ідеалу, незалежно від часу, політичної системи, країни, в якій живе людина (на наш погляд, це суперечить його вищенаведеному висловлюванню про залежність виховного ідеалу¹). Свою думку вчений аргументував тим, що загальноєвропейський виховний ідеал базується на класичній греко-римській культурі та християнстві. Проаналізувавши педагогічні погляди багатьох учених стародавньої, середньовічної та нової доби, він вказував на поступову переорієнтацію виховання у бік прагматизму, техніцизму й матеріалізму. Вважаємо некоректним поставлений ним знак рівності між комуністичною і націонал-соціалістичною педагогічними системами² (остання, як відомо, заснована на профашистських ідеях філософії Ф. Ніцше).

Комуністична ідеологія та виховний ідеал як її елемент докорінно відрізняються від буржуазної і, зокрема, націонал-соціалістичної, що культивувалась у Німеччині. Моральний кодекс будівника комунізму (тут не вдаємося до дискусії про утопічність чи науковість комуністичної теорії, бо іноді вони ґрунтуються на вибірково-

¹ Ващенко Г. Виховний ідеал: Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. – Т. I. – Вид. 4. – Львів, 2006.- С. 12, 15, 55, 117.

² Там само. – С. 132-133.

суб'єктивному тлумаченні творів класиків) передбачав виховання нової людини.

У наш час відсутнє жорстке атеїстичне або чітке ідеологічне виховання: у навчальних закладах викладається історія світових релігій, релігієзнавство, у деяких школах факультативно – Закон Божий, існують недільні школи з вивчення основ релігії. Зовнішні прояви релігійності спостерігаємо серед різних верств населення, а в душі, тобто внутрішній стан людей, не відомий. Найчастіше його можна схарактеризувати як еклектику: релігія, наука, марновірство, магія, астрологія, політичні і соціальні міфи тощо, а іноді – це суцільна пустеля. Стало очевидним, що на пострадянському просторі вправно впроваджуються «заповіді» колишнього директора ЦРУ Аллена Даллеса, висловлені ним у 1945 р.: «Закінчиться війна, все якось утруситься, влаштується. І ми кинемо все, що маємо, все золото, всю матеріальну потужність на одурення російських людей. Посіявши там хаос, ми непомітно підмінимо їхні цінності на фальшиві і змусимо їх у ці фальшиві цінності вірити. Як? Ми знайдемо своїх однодумців, своїх союзників і помічників у самій Росії. Епізод за епізодом розігруватиметься грандіозна за своїм масштабом трагедія загибелі найнепокірнішого на Землі народу, остаточного, необоротного згасання його самосвідомості ... З літератури і мистецтва ми ... витравимо їхню соціальну суть, відучимо художників, відохотимо їх займатися зображенням, дослідженням тих процесів, які відбуваються в глибинах народних мас ... Література, театри, кіно – всі змальовуватимуть і вихвалитимуть найнегідніші

людські почуття. Ми всіляко підтримуватимемо і підніматимемо так званих художників, які стануть насаджувати і втокмачувати в людську свідомість культ сексу, насильства, садизму, зради – словом, всякої аморальності ... В управлінні державою ми створимо хаос і плутанину. Ми будемо непомітно, але активно і постійно сприяти самодурству чиновників, хабарництву, безпринципності ... Чесність і порядність висміюватимуться й стануть нікому непотрібні ... Хамство і нахабство, брехня і обман, пияцтво і наркоманію, тваринний страх один перед одним і безсоромність, зрадництво, націоналізм і ворожнечу народів, насамперед ворожнечу і ненависть до російського народу, – все це ми будемо вправно і непомітно культивувати, все це розквітне махровою квіткою ... І лише невелика кількість людей зрозуміють, що відбувається. Але таких людей ми поставимо в безпорадне становище, перетворимо їх на посьмиховисько, знайдемо спосіб їх оббрехати і оголосити покидьками суспільства.

Ми вириватимемо духовне коріння більшовизму, опошлятимемо і знищуватимемо основи народної моральності ... Ми розхитуватимемо таким чином покоління за поколінням; ми братимемося за людей з дитячих, юнацьких років, завжди головну ставку робитимемо на молодь, станемо розкладати, розбещувати, розтлівати її. Ми зробимо з молоді пошляків і циніків, шпигунів і космополітів.

Ось так ми це і зробимо!»¹

¹ Вакулечук Н. А. Неофашизм. – К., 2002. – С, 7-8.

Як бачимо, в умовах нинішньої зруйнованої системи виховання свою нішу знайшли заокеанські плани деморалізації суспільства. Крім нав'язування низькопробної теле-, радіо-, відео-, музичної продукції, останнім часом у духовному розкладі молоді лідирує інтернет, виконуючи своєрідну ідеологічну програму віртуалізації життя. Про вплив засобів масової інформації на людську психіку і свідомість пишуть багато науковців. Дивлячись, на що вони запрограмовані, отримується відповідний результат. Наш радіо- і телеефір переважно заповнені негативною інформацією. Не хотілось би, але наважимося з метою перестороги навести приклад передвоєнної пропаганди в Німеччині. Як вважає доктор біологічних наук С. Медведєв, головний пропагандист Третього рейху Геббельс через радіо і пресу за кілька років змінив свідомість мільйонів, створивши з німецької культурної нації націю тварин¹. На жаль, нинішнє телебачення не спрямоване на виховання високих моральних якостей, отже, комусь це вигідно. Крім того, тривале перебування перед телевізором згубно відбивається на психіці: подібний до гіпнозу стан людини гальмує аналітичну переробку інформації, натомість фіксує її і програмує поведінку, – зазначають психологи.

Новим засобом панування над людиною є маніпуляція свідомістю.

Маніпуляція (у стислому визначенні) – це спосіб панування шляхом духовного впливу на психічну структуру людини з метою програмування її

¹ Карчевский В.П., Карчевская Н.В. Современные мультимедийные лекции и их усвоение студентами // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). Ч. 2. – С. 253.

*поведінки; здійснюється приховано та призводить до зміни мотивації і цілей у потрібному владі напрямку*².

Цей новаторський тип управління суспільством був створений у США за короткий термін дисидентами з Європи. Відтак, маніпуляція свідомістю перетворилася на технологію панування, а демократія набрала ознак умовного ідеологічного штампу. Зараз у пострадянських країнах, зокрема, Росії та Україні, панує не демократія як антипод тоталітаризму, а нав'язаний гібрид західної демократії. І все це відбувається завдяки маніпуляції свідомістю, одним із способів якої є «прихований вплив і напучування людині бажань, які заздалегідь суперечать її головним цінностям та інтересам»¹. Наприклад, споконвічні людські цінності «добро», «справедливість», «рівність», «свобода» у теперішній буржуазній Україні замінюються протилежними поняттями: зло, несправедливість, нерівність (рівність політична не тотожна рівності економічній), свобода від моральних обов'язків. Така держава, в якій культивується аморальність у політиці й інших сферах суспільного життя, приречена на поступову деградацію, що приховує у собі загрозу цивілізації взагалі.

Цивілізація – 1) рівень суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури, а також ступінь і характер розвитку культури певних епох і народів; 2) сучасна світова культура і притаманні їй технічні досягнення.

Моральний розклад у суспільстві відбувається через руйнацію системи цінностей, позбавлення людини моральних орієнтирів, що відкриває двері

² Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М., 2007. – С. 32.

¹ Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – С. 42-43.

маніпуляторам свідомістю. У цьому напрямку працюють усі засоби масової інформації: радіо, телебачення, преса. Якщо до появи телевізора розбещувати могли преса і література, та й то лише тих, хто читав, то тепер у кожному домі, квартирі дивляться в «ящик» , переповнений аморальністю. Він же і є потужною зброєю маніпуляторів. Чого варта «свобода» з С. Шустером та інші передачі з заїжджими телеведучими? Зокрема, у «фокусника» С. Шустера брехня, що насправді одурманює суспільство, «розвінчується» шляхом знущання над глядачем, причому без жодного морального осуду і натяку на докори сумління у тих, хто і кого поливають брудом. Провокаторські витівки цієї «телезірки» (таким його вважають зманіпульовані люди) вправно спрацьовують на задану мету¹. Заздалегідь підготовлені учасники шоу (перед мікрофоном і в залі), «слизькі» питання роздмухують недовіру до всієї системи влади, етнонаціональну ворожнечу, підігривають політичне протистояння, що вигідно певним колам, щоб відволікти народ від думки про своє убоге життя, від виявлення справжніх причини і виконавців недолугих реформ і руйнації держави. Масове споглядання шоу Шустер live відбувається тому, що люди чекають змін на краще і наївно думають, що вони настануть завдяки цій програмі. Тенденційність його передач лежить на поверхні: викривлене тлумачення радянського минулого, російсько-українських відносин, подій Великої Вітчизняної війни і, зокрема, Дня Перемоги. Взагалі,

¹ Шепельський Г. Чому Шустеру щоразу вдаються його провокації? // Комуніст. – 2011, 25 травня. – №39 (1390). – С. 3.

антирадянщина стала фішкою №1 в арсеналі маніпуляторів різного ґатунку.

Мабуть, скучивши за демагогією, С. Шустер 27 травня 2011 р. запросив на передачу экс-президента України В. Ющенка (а можливо, він сам виявив ініціативу, адже це підходящий момент нагадати про наболіле численній аудиторії). В.А. Ющенко використав ефір для «побиття» своєї колишньої соратниці Ю.В. Тимошенко, яка перебувала на той момент під слідством за перевищення владних повноважень під час підписання газових угод між «Нафтогазом України» і «Газпромом» у 2009 р. Він також оприлюднив свою ідею примирення учасників Великої Вітчизняної війни з вояками УПА, нагадував про споконвічних ворогів – сусідів України, зокрема Росію, а також про політику, яка, на його думку, є ключем до вирішення всіх проблем. Ми навели конкретний приклад маніпуляції свідомістю, бо мало обізнані слухачі усе сприймають за чисту монету. Але треба пам'ятати: світом правлять економічні інтереси, а політика є інструментом досягнення будь-яких цілей (так, причинами всіх війн були зазіхання на чужі території з метою захоплення ринків збуту, джерел сировини, дешевої робочої сили, придушення національно-визвольних рухів). На жаль, за п'ятирічне перебування на посаді Президента України В.А. Ющенка жодне економічне питання не вирішилося, а він так і казав, що це не його справа.

До маніпуляції свідомістю активно долучається «четверта влада» – преса з її поза моральністю, яка сприяє викоріненню в суспільстві, – насамперед у молодого покоління, – почуття сорому. Людською

свідомістю маніпулюють політики і науковці, зокрема суспільствознавці. Інтелектуальна верства населення в усі часи використовувалася державою для досягнення своїх цілей. Якщо цілі гуманні – інтелігенція служить народу і для загального добра; якщо мета залякати, спотворити факти, збити з пантелику народ – продажна інтелігенція швидко знайдеться. Отже, заперечувати факти маніпуляції свідомістю, НЛП (нейро-лінгвістичне програмування) немає підстав. Може, чекати, доки процес «дегенерації» цінностей дійде критичної точки і після цього почнеться «регенерація», як, приміром, Відродження в Європі у добу середньовіччя? Ні, треба зупинитися, поки моральне спустошення не поглинуло все суцільно, поки ще залишаються морально адекватні індивіди. Шлях до спасіння від подальшого сповзання у бездуховну прірву – наповнення ефіру і преси високоморальними передачами з позитивною енергетикою, а головне – створення для людей нормальних умов життя – навчання, робота, пристойне житло і зарплата, культурне дозвілля тощо (а не виживання), – що унеможливить маніпулювання їхньою свідомістю. Паростки руху на захист суспільної моралі вже з'явилися: Форум чернігівських матерів звернувся до Верховної Ради України і міської влади з вимогою припинити показ по телебаченню сюжетів із кадрами пограбування, насильства, заборонити порносайти в Інтернеті та ін.¹

¹ Голос України. – 2011. – 19 квітня. – №71 (5071). – С. 2.

Як бачимо, сьогочасна інформаційна політика загрожує національній безпеці України, оскільки відсутня юридична відповідальність осіб, що поширюють продукцію деструктивного змісту. До вирішення питання захисту підростаючого покоління від аморального впливу медіа-простору залучаються Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення та інші державні і громадські установи².

Моральна деградація суспільства непокоїть також народних депутатів України, які 23.10.2009 р. створили у Верховній Раді міжфракційну групу «За духовність, моральність та здоров'я України». Діяльність 68 депутатів, що об'єдналися, спрямована на створення законодавчої бази, яка б унеможливила розповсюдження у ЗМІ та Інтернеті продукції, аморальної за своєю суттю. Вони запропонували Верховній Раді нову редакцію закону «Про захист суспільної моралі», де перелік явищ, які можуть призвести до руйнації особистості і становлять небезпеку для морального стану суспільства, значно розширений: крім продукції сексуального та еротичного характеру, до них віднесена пропаганда шкідливих звичок, насильства, девіантної поведінки. Забороні буде піддана пропаганда девіантної поведінки в мобільному контенті, комп'ютерних іграх, видавничій продукції. Особливо занепокоєні депутати неконтрольованим доступом дітей і

² Захистити підростаюче покоління від аморального впливу медіа-простору // Голос України. – 2009. – 8 жовтня – С. 4.

підлітків до Інтернету¹. Якщо б'ємо на сполох, отже, півень уже дзьобнув!

Настав час докорінної переоцінки накиннутих ззовні уявних цінностей, де панує культ матеріального над духовним, моральним, відбувається підміна загальнолюдських чеснот (справедливість, добро, милосердя, людська гідність) зміщенням акцентів у бік абсолютизації багатства, грошей і влади. Запобігти поглибленню цих процесів можна лише спільними зусиллями влади, громади, педагогічних колективів і кожної окремої людини. Для цього рецепт один: *зведення до культового рівня питання морального виховання молодого покоління*. Загальновідомо, що воно насамперед здійснюється у родині, триває у дитячому садку і школі та набирає узагальненого характеру у вузі, забезпечуючи його теоретико-методологічне підґрунтя і практичне застосування у самостійному житті. Недарма німецький письменник і мислитель Й.В. Гете зазначав: усі беруть участь у створенні нас такими, якими ми є.

А чим же наповнений духовний світ сучасного студента? Соціологічні дослідження ціннісних орієнтацій студентської молоді України засвідчують бажання більшості займатися бізнесом, мати власну справу або працювати в недержавних структурах. Відзначаються певні регіональні відмінності в духовних орієнтирах студентів Харкова, Львова, Луганська. Але загалом приємно зазначити: спостерігається тенденція надання переваг духовно-гуманітарним цінностям перед матеріальними.

¹ Унгурян П. Як треба захищати суспільну мораль // Голос України. – 2010, 2 листопада. – С.8.

Приміром, серед опитаних студентів Харкова і Львова 13% підкреслюють важливість таких моральних цінностей як невибагливість, скромність, помірність у потребах; 54% – доброзичливість, готовність надати допомогу, доброта; 55% – відповідальність; 57% – чесність, порядність, принциповість. Не деталізуючи інших показників, зазначимо, що молодь західних областей України надає пріоритет матеріально-економічним і раціонально-ціннісним орієнтаціям, тоді як у східному регіоні – матеріально-економічним і духовно-гуманітарним¹.

Універсальної методики і програм з морального виховання не існує, але є загальнолюдські морально-етичні категорії, закладені у християнських заповідях. Погоджуємось із науковцями, які пропонують поділити їх на своєрідні чотири закони, які умовно становлять моральний кодекс сучасної людини. Відтворюємо дослівно²:

Закони характеру особистості: чесність, милосердя, уміння прощати, співчуття хворим, бідним та знедоленим.

Закони справедливості: рівноправність між чоловіками та жінками, справедливість у суді, розрахунок з боргами та дотримання істини.

¹ Кубанов Р. А. Ціннісні орієнтації студентської молоді України: регіональний аналіз // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). – Ч. I. – С. 173, 176.

² Саннікова Т. Я. А. Коменський та сучасне духовне виховання // Острозька академія. Наукові записки. – Том III. – Острог, 2000. – С. 485.

Закони милосердя: співчуття і доброта, милосердя у сім'ї, у стосунках з родиною та батьками.

Закони обов'язку: до дітей, до батьків, до старших; обов'язки перед суспільством, друзями, чоловіком, дружиною.

Вчені запевняють, що шляхом цілеспрямованого виховання можна корегувати поведінку. Воно повинно здійснюватися на основі загальнолюдських моральних принципів і норм з урахуванням етнонаціональних особливостей (наприклад, для православного християнина неприйнятна брахманська мораль, яка не відкидає кастового поділу суспільства, або мусульманська – з її культом помсти і багатоженства). Сучасна освітня парадигма включає елементи політичного, правового і морального виховання. Гідне місце в ній посідає питання розвитку особистості, виховання свідомого громадянина Української держави. Воно передбачає вироблення у студентів почуття громадянського обов'язку та відповідальності, здатності до самоорганізації, які зумовлюють формування громадянської позиції (громадянськість), що є сукупністю ціннісних орієнтирів і поведінки. Важливу роль у її виробленні відіграють ідеї, бо вони є рухомою силою суспільного прогресу. У нинішньої молоді поки що не простежується цілеспрямованості, вона розгублена, не має чітких орієнтирів і цілей. Водночас студентське середовище створює найкращі умови для об'єднання заради реалізації спільних інтересів, у т.ч. протистояння аморальній поведінці, антигромадським вчинкам. З історії відомо, що

студенти ніколи не залишалися байдужими до суспільних процесів, оскільки їм притаманне гостре відчуття сучасності, інтерес до минулого і природне очікування кращого майбутнього. Недарма ще в середині XIX ст. відомий хірург і педагог М. Пирогов (був попечителем Київського й Одеського університетів) університети називав *барометром суспільного життя*.

У виховному, як і будь-якому процесі, ключовим моментом є бажання і наполегливість його суб'єктів, тобто студентів. Тому надамо кілька порад стосовно самовиховання як одного з методів морального вдосконалення, що передбачає усвідомлену діяльність людини з вироблення і розвитку своїх особистісних якостей, які відповідають її поняттю про ідеал.

ПОЧНИ ІЗ СЕБЕ:

- постав за правило постійно працювати над самовдосконаленням, наповнюючи свій внутрішній світ любов'ю до ближнього, чуйністю, почуттям співпереживання (у психології це називається «катарсис»);
- надавай пріоритет духовним потребам над матеріальними;
- звелич морально-етичні принципи власної поведінки;
- бережи честь і гідність змолоду;
- роби справу не заради вигоди, а для користі людям і внутрішнього задоволення;
- намагайся чинити так, щоб кожного дня тобі хоч би десять разів сказали «дякую»;
- шанобливо стався до історії своєї держави, її символів;

- виробляй власну громадянську позицію в оцінці подій минулого і сучасності;
- удосконалюючи себе, дбай про збереження довкілля;
- моральність, духовність повинні наповнюватися конкретними справами, а не залишатися лише гаслами.

ПАМ'ЯТАЙ!

Ми всі є дійовими особами сучасного історичного процесу і несемо за це відповідальність. Якщо молодь не виявлятиме активної громадянської позиції щодо припинення подальшої моральної деградації суспільства, ситуація приречена на погіршення.

Вихід із морального занепаду – у найскорішому подоланні стереотипів поведінки на кшталт «моя хата скраю», створенні добровільних товариств за інтересами, об'єднань за науковими і культурними уподобаннями, клубів вихідного дня, використанні різноманітних форм зацікавлення студентів громадською діяльністю.

Моральні збитки, які несе наше суспільство, повністю ще не усвідомлені і відшкодовуються вони значно складніше, ніж економічні.

Від втрати духовності – прямий шлях до фізичної смерті.

Сьогодні недостатньо бути чесним і добрим – треба діяти!

Практичне втілення моральності у суспільстві здійснювати за принципом, сформульованим нашим знаменитим співвітчизником М. Амосовим: «Головне – доброта, доброзичливе ставлення до людей. Більше віддавати і менше вимагати».

ПОРАДИ СТАРШОМУ ПОКОЛІННЮ

- розробити державну доктрину розвитку особистості і забезпечити механізми її впровадження у життя;

- у реалізації державної молодіжної політики застосовувати інноваційні підходи та технології, диференціацію за віковими особливостями молодих громадян, враховувати історико-культурні традиції регіонів;

- виховувати у молодого покоління почуття людської гідності, прагнення досягати успіху власною працею; надання йому можливості для самовизначення і самоствердження¹;

- очистити від «сміття» радіо- і телебачення;

- з метою захисту суспільної моралі, зокрема, підлітків та молоді від згубної інформації, переорієнтувати молодь на створені за державними програмами інтернет-сайти й інтернет-форуми (за інтересами, історичні, культурологічні, мистецькі, допоміжного і консультативного характеру та ін.);

- налагодити духовний зв'язок поколінь;

- сприяти створенню інститутів громадянського суспільства, глибшому усвідомленню цінності прав і свобод людини.

¹ Шкутько Г.Г. Удосконалення роботи органів державного управління як запорука позитивної соціалізації студентської молоді // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). – Ч. I. – С. 299.

ВИСНОВКИ

Оскільки головною формулою історичного процесу є причинно-наслідкові зв'язки, моральну деградацію суспільства треба кваліфікувати як наслідок антинародних політичних і соціально-економічних перетворень на ринкових засадах. Псевдоринкова економіка зруйнувала моральні норми, притаманні українцям з давніх-давен. У нових соціально-економічних умовах православна церква не стала співучасницею створення моральних засад бізнесу, а використовується ним як зовнішня атрибутика.

На будь-якій стадії розвитку суспільства, у т.ч. трансформаційній, нарівні з економікою повинні вирішуватися питання духовності й моралі, які є продуктом виховання і середовища, визначаються державним устроєм, традиціями, звичаями.

Для того, щоб моральні цінності стали частиною духовного світу людини, потрібна систематична виховна робота, ще змалку свого роду «щеплення» від бездуховності. Найбільш чутливою й уразливою верствою суспільства під час соціальних змін є молодь, студенти. Їхній духовний розвиток повинен перебувати під неослабною опікою батьків і держави. Підписання Болонської декларації не означає реального долучення України до європейського науково-освітнього простору. Для практичної реалізації цих устремлінь ще багато треба зробити з адаптації навчальних програм, забезпечення мобільності студентів, піднесення

рівня вітчизняної освіти до світових стандартів, посилення її морально-етичної складової. Спостерігаємо, що життєвими орієнтирами сучасних студентів є професійна кар'єра, отримання матеріальних благ, задоволення духовних потреб. Але мало хто замислюється над тим, якими шляхами можна отримати бажане. У їхньому арсеналі мають бути цілеспрямованість та гнучкість, креативність, постійне самовдосконалення і самоосвіта, дотримання морально-етичних норм в особистому і суспільному житті. Це стане досяжним завдяки комплексності у підготовці фахівців, піднесення на п'єдестал загальнолюдських моральних чеснот.

Непідробна мораль передбачає активну життєву позицію і громадянську відповідальність, забезпечуючи суспільну орієнтацію, даючи ключ до самооцінки і всього, що оточує людину. Немає абсолютних критеріїв при визначенні моральності/аморальності поведінки, тому не потрібно роздмухувати чужі недоліки або помилки, натомість до своїх ставитися жорстко, користуючись перевіреним способом: краще хвалити інших, а претензії висувати до себе та пам'ятати, що моральна оцінка і самооцінка людини здійснюється залежно від корисності її праці для суспільства.

Чималу роль у підтримці стабільності в державі, формуванні суспільних ідеалів відіграє наступність поколінь, передача найкращих здобутків старшими поколіннями своїм нащадкам, які у духовній сфері означають порядність, честь, гідність, працелюбність, чесність, доброзичливість, моральність, уміння співпереживати, готовність прийти на допомогу тому, хто її потребує.

В умовах глобалізації гостро постає питання збереження національної ідентичності, в якій православні духовні цінності мають відігравати цементуючу роль. Ураховуючи світові тенденції, Православна Церква повинна виявляти толерантність, терпимість до інших конфесій, вести діалог, не порушуючи цілісності святоотчого вчення¹.

Оптимісти покладаються на розуміння важливої ролі духовності у примноженні творчих здібностей людини. Спостерігаючи паростки прагнення людської спільноти до духовного пробудження, вони припускають, що воно може покласти початок новій цивілізації, де пануватиме високий рівень умов життя, відповідальності за збереження природи, відійдуть на другий план цілі збагачення. Її можна б назвати персоналістичною².

¹ Мороз Д.Г. Православні духовні цінності і розвиток бізнесу в Україні // Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 26 березня 2004 р. – К., 2005. – С. 338.

² Василенко Л. Диалог христианской веры и науки // Общественные науки и современность. – 1993. – №3. – С. 155.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Баранівський В. Ф., Боднар А. Я., Терещенко Л. Ф. Психологія бізнесу: Навч. посібник. – К., 2010.
2. Бердников В. 171 закон бизнеса. – Ужгород, 2006.
3. Булавка Л. Феномен советской культуры. – М., 2008.
4. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Погорілий О. пер. з нім. – К., 1994.
5. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. – К., 1994.
6. Дубинин В. Восстание совести, или Как жить так, чтобы всем и каждому было хорошо? – Симферополь: ИТ «Ариал», 2009.
7. Дубинин Э. Трудный путь реформ. Экономический очерк. – СПб., 1999.
8. Дулуман Е. К. Место религии в решении моральных проблем // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXVI Міжнародної науково-практичної конференції 11 грудня 2009 р., м. Донецьк. – Донецьк, 2009.
9. Єщенко П.С., Арсенко А.Г. Подолання ринкового романтизму і фундаменталізму – економічний імператив сучасності // Економіка і прогнозування. – 2010. – №2.
10. Кара-Мурза С. Демонтаж народа. – М., 2007.
11. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М., 2007.
12. Кобзар Б. Мета виховання, або проблеми духовної культури особистості / Б. Кобзар // Освіта. – 2000. – 20 – 27 травня.
13. Костенко Л. Записки українського самашедшого. – К., 2011.
14. Кузин Ф.А. Делайте бизнес красиво. – М., 1995.
15. Кучерява О. Планка моральності в державі надзвичайно низька // Голос України, - 2011, 10 листопада. – С. 2.
16. Малькова М. О. Проблема девіантної поведінки студентської молоді // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – №23 (186). – Ч. II.
17. Мороз Д.Г. Православні духовні цінності і розвиток бізнесу в Україні // Православні духовні цінності в контексті формування сучасного світу: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 26 березня 2004 р. – К., 2005.
18. Национально-гражданские идентичности и толерантность: Опыт России и Украины в период трансформации. – К., 2007. – С. 69.
19. Очерки истории Украины. – К., 2010.
20. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк, 1999.
21. Предпринимательство для всех – М.: Финансы и статистика, 1994.

21. Прозоровский С. Международный бизнес: Учебное пособие. – М., 2007.
22. Радченко С.Г. Етика бізнесу: Практикум: Навч. посібник – К., 2006.
23. Солоп А. Тайны бизнеса. – К.: Украинско-Финский институт менеджмента и бизнеса. – 1997.
24. Стоян Т.А. Діловий етикет: моральні цінності і культура поведінки бізнесмена: Навчальний посібник – К., 2004.
25. Тюріна Т. Феномен духовності. – Львів, 2009. – С. 26 -27.
26. Фадеев В. Соціокультурні тренди та українські перспективи. – К., 2009.
27. Фляк М. Мораль як сутність людського буття і роль у ній християнських цінностей // Острозька академія. Наук. записки. – Т. III. – Острог, 2000.
28. Чайка Г.Л. Культура ділового спілкування: Навчальний посібник. – К., 2005.
29. Шиловцев Ю.В. Україна в Великій Оте́чественной війне 1941 – 1945гг. – К., 2009.
30. Якість життя в Україні: час жити і час виживати. Матеріали круглого столу «Центр соціального прогнозування». – К., 2003.

ЗМІСТ

Звернення до студента	3
Передмова	4
Дослідження проблеми моралі та бізнесу.....	7
Теоретико-методологічні засади аналізу співвідношення моралі та бізнесу	15
Другий світанок, або друге «пришествя» капіталізму в Україні та його наслідки	23
Моральний вимір бізнесу у світлі новомодного утилітаризму та християнського віровчення	38
Глобалізація і соціокультурна ситуація в Україні	55
Душа і духовність як реалії внутрішнього світу людини	65
Мораль – дзеркало людської душ	72
Справедливість і совість – індикатори суспільної моралі	81
Історична ретроспектива благодійності як прояву милосердя і громадянської позиції	89
Ціннісні орієнтири студентів	97
Шлях до самозбереження	108
Висновки	125
Рекомендована література	128

ДЛЯ НОТАТОК

Науково-популярне видання

Шип Надія Андріївна

М О Р А Л Ь І Б І З Н Е С
ДУХОВНІ ОРІЄНТИРИ МАЙБУТНЬОГО ПІДПРИЄМЦЯ

Редактори *Анна Кравченко, Михайло Гнатюк*
Дизайн і верстка *Михайло Гнатюк, Оксана Лагно*
Комп'ютерний набір *Ірина Бабак*

Підп. до друку 21.12.2011. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Гарн. «Cambria», «Academy C».
Тираж 50.

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
ДК № 3534 від 24.07.2009

Надруковано: ПП «Дірект Лайн»
м. Київ, вул. Васильківська, 28
т.: (044) 455-98-24, 258-99-65
e-mail: office@directline.com.ua